

Čakanie na „našu“ Mohanty: Formovanie feministického diskurzu počas transformácie a jeho kritiky¹

**Waiting for “Our” Mohanty: The Formation of Feminist Discourse
During the Transition and Its Critiques**

Zuzana Kepplová

ABSTRACT In this article, I follow the line of recent Czech feminist critique discussing the impact of transition ideologies on early post-socialist feminist theory in the Czech Republic (with ramifications for Central and Eastern Europe). Employing the approach of Kiossev and Buden, I further study the transition rhetoric employed in the works of early Czech and Slovak feminists. I argue that it was the set of rhetorical figures and modes of speech navigating their discourse which resulted in limitations on their political imagination. Furthermore, I frame this critique within the larger context of the institutionalization of feminist discourses in CEE to highlight possible power lines which structured the process of the domestication of feminist theories and gender analysis in the region. Finally, I propose that pursuing analysis on the intersection of these two critical lines opens avenues for the renegotiation of possibilities that the category of gender may offer when cautiously informed by the post-socialist context which, by definition, questions the political coding of the feminist project.

KEY WORDS Early post-socialist feminism, feminism East-West, transition, hegemony, ideology, feminist knowledge production, post-socialism

Aby sme pochopili, prečo sa v Česku (a z časti aj na Slovensku) udomácnila v 90. rokoch určitá verzia feminizmu, nestačí hovoriť o sebakolonizačných tendenciách tzv. Východných feministiek (Kodíčková 2002). Taktiež nestačí vysvetliť, prečo feministky svojimi diskusiami tvrdošijne upevňovali kategórie Východ–Západ² zdedené zo studenej vojny miesto toho, aby ich podrobili kritike a dekonštruovali (Kampichler 2012).

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 1/2014. S. 11–39. ISSN 1214-813X.

- ¹ Za vzácne rozhovory nad skoršími verziami tohto článku ďakujem Martine Kampichler. Taktiež chcem vyjadriť vďaku recenzentkám/recenzentom, ktoré/í svojimi pripomienkami výrazne obohatili a usmernili tento text. Zároveň si uvedomujem, že článok si uchováva určité črty eseje a viaceré kritické vyhlásenia nie sú dostatočne podložené a rozvedené. Dúfam totiž, že tento článok je úvodom do ďalšieho skúmania a diskutovania naznačených tém.
- ² Písaním veľkých písmen chcem nadviazať na kritiku, ktorá poukazuje nato, že tieto kategórie sú diskurzívne vytvárané a majú sa k sebe v hierarchickom vzťahu: Východ/Západ, Východné ženy / Západné ženy, Východné feministky / Západné feministky.

V tomto článku jednak pokračujem v línii súčasnej českej feministickej kritiky (Kodíčková 2002; Kampichler 2012) osvetľujúcej, prečo sa rané postsocialistické feministky môžu javiť ako málo kritické a odvážne v spore o formuláciu ich vzťahu k tzv. Západnému feminizmu. Následne upozorňujem na podnetnú líniu skúmania, ktorá sa zameriava na mapovanie pokladania infraštruktúry postsocialistického feminizmu v podobe inštitucionalizácie rodových/genderových štúdií a vzniku mimovládnych organizácií presadzujúcich feminizmom inšpirovanú agendu (Ghodsee 2004; Zimmermann 2007; Cerwonka 2009; Cirstocea 2009). Keď sa tieto dve kritické línie pretnú, vyplnia biele miesto, ktoré vnímam v súčasnom pohľade na situáciu rodových/genderových štúdií a feministickej teórie v Česku a na Slovensku.

Klasický problém záberu diskusie: štruktúra, alebo „agency“

V článku sa chcem pokúsiť rozvinúť niektoré podnetné línie skúmajúce situovanosť feminizmu do rámca transformačných ideológií, ktoré Kodíčková a Kampichler ponúkli vo svojich štúdiách. Zároveň umiestnim ich kritickú ponuku do širšieho diskurzu prepojenia moci a poznania v kontexte inštitucionalizácie rodových/genderových štúdií v regióne CEE³ (Ghodsee 2004; Zimmermann 2007; Cerwonka 2009; Cirstocea 2009).

Vymenované feministické kritičky nahliadali na proces inštitucionalizácie rodových/genderových štúdií v súvislosti s projektom vytvárania občianskej spoločnosti, demokratickej reformy vzdelávania a nezanedbateľného začleňovania krajín CEE do priestoru trhovej ekonomiky. Z ich argumentácie vyplýva, že rodová/genderová agenda bola pomocným nástrojom pretvárania post-socialistického priestoru a jeho podradovania pod nové mocenské celky, diskurzívnou okupáciou. Zároveň sa však v ich kritikách vytrácajú zo záberu spôsoby, ktorými lokálne akademičky aj aktivistky vyjednávali svoju pozíciu v rámci toho, čo často krátkrát pôsobí ako hegemonný diskurz zabalený do obalu modernizácie, reformy, pokroku a zvýšenia rozsahu demokracie, v ktorom majú lokálne hlasy málo vplyvu na formuláciu podmienok a samotného programu, stávajú sa len vykonávateľmi/kami.

Problémom skúmania feministických aktivít vo veľkých celkoch je to, že sa zmazávajú vzácne nuansy a rozdiely. Watson, Ghodsee, Zimmermann, Cerwonka a Cirstocea síce ponúkajú kritický pohľad na ekonomicko-politické tlaky, ktoré formovali možnosti lokálneho feminizmu. Zároveň však strácajú zo zreteľa motivácie raných feministiek, ktoré udávali smer diskurzívnym tokom a strategizovali, čiže neboli len väzeňkyňami vo vleku udalostí nadživotnej veľkosti ako transformácia, neoimperiálne záujmy či diskurzívna kolonizácia primknutá k zavádzaniu trhového hospodárstva.

Získavanie konsenzu (dôležitého pre akúkoľvek hegemoniu) totiž nebolo a nie je vôbec ľahké. V tomto bode podávajú horeuvedené štúdie neúplnú správu, keďže z ich podania môže vzniknúť dojem, že išlo o víťazné ťaženie. Watson (2000) a Cirstocea (2009) formulovali problém s presadzovaním rodovej/genderovej agendy opatrnejšie ako tzv.

³ Zaužívaná skratka CEE označuje strednú, juhovýchodnú a východnú Európu. Implicitne tu spadajú postsocialistické štáty (nejde teda o striktné geografické hľadisko, ale o označenie berúce do úvahy rozdelenie sveta pred rokom 1989).

antifeministický paradox. Jednak totiž v porevolučných postsocialistických spoločnostiach naprieč krajinami rezonovali nepriaznivé nálady voči feminizmu (alebo voči tomu, čo sa za feminizmus pokladalo), no na strane druhej sa pomerne rýchlo (aj keď nie vždy ľahko) etablovali rozličné inštitúcie, ktoré produkovali feministické poznanie a reprodukovali rodovú/genderovú agendu.

Neznamená to, že sa máme prikloniť k nekritickej oslave dosiahnutých zmien a akcieschopnosti jednotlivých teoretičiek aj aktivistiek. Zaužíval sa totiž reflex pokladať štruktúry za „zlé“ a akcieschopnosť (*agency*) za „dobrú“. Menej pozornosti sa venovalo prešetrovaniu tzv. „agency“ čiže akejsi miere slobody v rámci daných štruktúr. V rozpore s týmto zlozvykom napríklad Abu-Lughod (1990) vynikajúco ukázala, ako gestá rezistencie zároveň napájajú hegemonne diskurzy, ako v určitých kontextoch získavanie osobného priestoru, sebaoslobodzovanie, sebavyjadrenie zapadá do projektu kolonizácie identít a ich začleňovanie do špecifickej vízie modernity, logiky trhu či štruktúr štátnej moci. Abu-Lughod obracia foucaultiansku rovnicu moci a tvrdí, že by sme mali venovať kritickú (a podozrievavú) pozornosť známkam odporu, pretože tak možno diagnostikovať meniace sa mocenské mapy. Zatiaľčo skorý Foucault tvrdí, kde je moc, je aj odpor, Abu-Lughod (1990: 42) sa prikláňa k jeho neskoršej reformulácii, že tam, kde sú prítomné známky rezistencie, možno najlepšie vystopovať pôsobenie moci.

Nájsť správne merítko záberu diskusie bez toho, aby sme prepadli oslavovaniu „agency“ či demonizovaniu štruktúr, je zložitá úloha. Preto si v tomto texte dávam za cieľ najmä zbližiť hľadisko veľkých mocenských presunov (Watson, Ghodsee, Zimermann, Cerwonka, Cîrstocea) s kritikou transformačných ideológií prítomných v prácach autoriek, ktoré analyzujú Kodíčková a Kampichler. Verím, že takto možno lepšie postihnúť nuansy aj neurčitosti, ktorých sa neradno zbavovať v prospech jasných odpovedí.

Paradox sebareflexie: hryzenie do vlastného chvosta?

Štúdie Ghodsee, Zimermann, Cerwonky a Cîrstocea jednak zasadzujú udomácnenie inštitucionalizovaného feminizmu a rodovej/genderovej analýzy v regióne CEE do dôležitých kontextov a historických situácií. Súčasne tiež praktizujú formu sebareflexie, ktorá je práve doménou kritických disciplín, ako sú aj rodové/genderové štúdie. Výsledkom je paradoxná situácia zahryzavania sa do vlastného chvosta. Uvedomujem si teda, že niektoré uvedené kritiky zdanlivo napádajú legitimitu mojej vlastnej disciplíny.

Za zvýšenú citlivosť na otázky reprodukcie moci cez štruktúry poznania vdáčíme jednak bourdieuovsko-foucaultiansko-saidovskej kritike, ktoré v nemalej miere rozvinuli aj feministické teoretičky ako Harding, Haraway, Mohanty alebo Spivak. A síce sa na to častokrát v panteóne kritickej teórie zabúda, tieto východiská predchádzali aj odvážne komentáre k poriadku „moderného“ sveta v prácach od Wollestonecraft, Woolf, Kollontai až k dnes málo populárnym radikálkam ako Millet, Firestone či Greer.

Feministické teórie preto významne prispeli ku kritike ustanovovania mocenských hierarchií, zneviditeľňovania týchto štruktúr a ich legitimizácie ako „prirodzeného“ poriadku sveta. Navyše tiež vypracovali dôležitú metodiku sebareflexie vyplývajúcu z náhľadov na formovanie poznania, ktoré spätne upevňuje/podráva mocenské štruktúry. Hypersenzitivita

na reprodukciu mocenských režimov a štruktúr útlaku sa častokrát obracia proti tým disciplinám, ktoré dôsledne na tieto problémy upozorňujú.⁴

Už rané feministky v priestore CEE (napríklad Drakulić 1992; Šmejkalová 1997; Slavova 2006; Blagojević 2006) sa snažili postihnúť, ako sa línie mocenských hierarchií formujú aj prostredníctvom kategórií feministického poznávania. Problematickým bodom ich argumentácie však zostáva, že sa identifikovali s nálepkou tzv. Východných feministiek tlmočiacich hlasy tzv. Východných žien. Ako upozorňuje Kampichler (2012: 12–13), takáto stratégia zároveň identifikované hierarchie reprodukuje a legitimizuje. Autorky vychádzajú z užitočnej snahy formulovať teóriu, ktorá lepšie zodpovedá potrebám regiónu než „importovaný“ feminizmus, – pokúšajú sa o postihnutie lokálnych špecifik, no zároveň pokračujú v exotizácii regiónu CEE a vytváraní identity Východu, ktorý je *a priori* iný než Západ a potrebuje špeciálnu dávku porozumenia a senzibility (zároveň sa tak samotné katapultujú do pozície expertiek, ktoré tieto odlišnosti postihnú a prípadne pomôžu odstrániť).

Kým Východ podlieha analýze – či už s nádychom ospravedlňovania alebo posilňovania identity – Západ častokrát zostáva mimo problematizácie a zachováva si status normy, akoby išlo o reálne existujúce celky a nie previazané súbory vzťahov. A teda to, čo na prvý pohľad pôsobí ako emancipačná stratégia „hlasov z Východu“, zostáva podľa Kampichler (2012: 11–12) ukotvené v logike rozdelenia sveta na Západ a Východ.

Kodíčková (2002) ešte dôraznejšie nástojí na symbolike rozvinutého–nerozvinutého sveta, ktorá riadila nielen feministické diskurzy, ale výrazne formovala (formuje?) dianie v našich krajinách. Túžbu po tzv. *normálnosti* ako dôležitej rétorickej figúre transformácie (*transition*) si všimol aj Kiossev (2008). V procese tzv. normalizácie pomerov je súčasnosť nahliadaná ako čakareň na budúcnosť a ako taká stráca relevanciu. Ďalej transformačné naratívy významne demýtizoval Buden (2013 [2009]), keď napríklad poukázal nato, ako sa logika emancipácie – zbavenie sa nadvlády, sebaurčenie – mení a stáva sa majetkom západných poručníkov vyvádzajúcich svojich zverencov (alebo v tomto prípade zverenkyne) na svetlo poznania. V línii poukazovania na transformačné ideológie, ktoré podopierajú imaginárny Západ–Východ, pracujú aj feministické autorky ako Kodíčková a Kampichler.

Prečo dnes skúmať udomácnovanie sa rodovej/genderovej analýzy u nás?

Prečo je dôležité preskúmať spôsoby, akými sa feministické diskurzy a rodová/genderová agenda zčasti primkynali/primkynajú k ideológiám a stratégiám transformácie? Nie je pozícia rodových/genderových štúdií (aj napriek argumentom horeuvedených autoriek o ich rýchлом udomácnení sa v regióne CEE) veľmi krehká a ohroziteľná antifeministickými náladami v spoločnosti aj na akadémii? S ohľadom na tieto námietky tvrdím, že sa treba zamerať aj

⁴ Treba si preto uvedomiť, že kritické poznámky by sa nemali jednostranne namieriť voči feministickým agendám. Napríklad liberálne či konzervatívne inštitúcie síce podliehajú kritike, no málokedy prichádza z vlastných radov. Naopak sa snažia zmazať stopy a etablovať sa vo sfére „pravdy“ a „objektivity“. Za túto opatrnú pripomienku vďaka rozhovoru s Ľubou Kobovou aj Martinou Kampichler.

na to, ako sa určité agendy a postupy vyšmykávajú tým, ktorí/é praktizujú sebareflexiu, a sú unášané na účely upevňovania hegemonie.

V posledných desaťročiach môžeme pozorovať podstatnú a vzrastajúcu tendenciu prepožičiavania si agendy rodu/genderu a práv LGBT ľudí ako vhodného nástroja, cez ktorý sa legitimizujú vojenské misie a tiež opatrenia obmedzujúce určité skupiny obyvateľstva vnímané ako hrozba (Abu-Lughod 2002). Zároveň sa (uniformovaný a podstatne zjednodušený) rod/gender a otázka LGBT práv stali dôležitou rubrikou, cez ktorú sa vedú ostro rozdeľujúce línie medzi novým (rozšíreným) Západom a novým (moslimským aj ortodoxným) Východom a tiež vnútri jednotlivých štátov, kde vydeľujú „nemoderné“ komunity.⁵

Myslím si teda, že diskusie o podobách feminizmu u nás dnes nie sú témami na okraji, aké boli počas 90. rokov, keď museli priaznivkyne nových myšlienok legitimizovať svoje presvedčenie a oprávnenie zaoberať sa rodom/genderom voči obvineniam z prenášania agendy z minulého režimu (Kepplová 2013) alebo voči „importu“ cudzích myšlienok (Šiklová 1997). Dnes síce antifeministické hlasy tiež znejú výčitkami, že „džendristickí experti“ (sic!) páchajú „sociálne inžinierstvo“ (Komárek 2012: 234), no z výčitky ideologickej perverzie sa stáva podstatnejšia kritika smerovania Západu, ktorý si rod/gender osvojil ako svoju civilizačnú značku.

Kým konzervatívni kritici ako Komárek (2013) sa ešte oháňajú kategóriou prirodzenosti a bijú na poplach na poli populačnej politiky (Komárek stavia do protikladu Západ na vyhynutie s nebezpečným, no „prirodzenosťou“ sa riacim, Východom), zo samotných feministických radov zaznieva oveľa zaujímavejšia a provokatívnejšia kritika prešetrujúca, nakoľko sa inovačné impulzy feministického hnutia a LGBT komunit stali (v kooptovanej verzii) motorom pre kapitalizmus uspôsobujúci sa na vyšší výkon a väčšiu flexibilitu v podmienkach postindustriálnych zmien (Fraser 2009 [úryvok v češtine v A2 23/2013]).

Chcem preto upriamiť pozornosť k záujmu o kontextuálnejšie vnímanie feministických teórií a rodovej/genderovej agendy. Kritická tradícia využívaná aj na poli rodových/genderových štúdií ponúka účinné nástroje sebareflexie – akési zrkadlo, v ktorom osoba dívajúca sa doňho vidí samú seba, ako sa díva do zrkadla. Zatiaľčo nie je možné zbaviť sa mocenských hierarchií púhym odteoretizovaním, lepšie uchopenie vlastných východísk by mohlo napomôcť vnímaniu problematických diskurzov, s ktorými sa feminizmus a rodová/genderová analýza pretína a/alebo ich reprodukuje.

K formulovaniu post-transformačného skúmania

Ukotvenie feministických prístupov a rodovej/genderovej analýzy v transformačných ideológiach sa týka tak českého ako aj slovenského feministického prostredia. Obe prostredia vychádzajú z odlišných tradícií a upevňujú sa v nich iné tendencie. Na ploche tohto článku sa mi nepodarí dôsledne sa týmto odlišnostiam venovať, no dovoľm si tvrdiť, že rámcovanie

⁵ Ako ukázal košický *Pochod za život* a nedávne návrhy zmeny v slovenskej Ústave prisudzujúce status manželstva výlučne zväzku muža a ženy, častokrát tu nejde o menšinový diskurz, ale silné konzervatívne prúdy v slovenskej spoločnosti, ktoré odvádzajú politickú pozornosť od skutočných hrozieb rozdeľujúcich túto spoločnosť.

transformačnými ideológiami možno vnímať v oboch týchto prostrediach. Ako naznačuje analýza vybraných textov u Kodíčkovej a zborníkov týkajúcich sa debaty Východ–Západ u Kampichler, určité závery možno rozšíriť aj na kontexty CEE.⁶

Ako uvádzajú autorky správy *Gender Issues 2009*, české feministické prostredie sa v priebehu 90. rokov a najmä v novom miléniu diverzifikovalo (pozri aj Nyklová 2013). Pre potreby tohto textu (vychádzajúceho z kritik Kodíčkovej a Kampichler) však môžeme hovoriť o akomsi hlavnom prúde, ktorý je v porovnaní so Slovenskom viac spoločenskovedne orientovaný (no nezanedbateľné sú tiež impulzy z jazykových katedrií).⁷ Tu sa opäť žiada podrobnejšia štúdia stopujúca trasy „cestujúcich teórií“, ako to predznačila napríklad Šmejkalová (1997).

Kodíčková sa vo svojej štúdii sústreďí na rané práce Hany Havelkovej a Jiřiny Šiklovej, kým Kampichler preostruje našu pozornosť na vyzývateľky feministických diskusií na trase Východ–Západ, a to hlavne v zborníku *Gender Politics and Post-Communism*. Kampichler teda ukazuje, že Havelková, Šiklová, ale aj iné autorky účastniace sa týchto diskusií naprieč CEE, následne pracovali v mantineloch prednastavených napríklad aj textami Nanette Funk, ktoré daný zborník rámcovali.

Obe autorky, Kodíčková aj Kampichler, volajú po prekonaní bariér, ktoré z veľkej časti ohradili územie následných diskusií a predmetov bádania. Pre Kodíčkovú je to najmä otázkou lepšej informovanosti o novších feministických teóriách a to hlavne tých, ktoré sa viac-menej

6 Zatiaľčo v krajinách strednej Európy či Pobaltí rezonoval diskurz *Veľkého návratu*, ktorý sa týka aj diskurzu feminizmu, Zimmerman (2007) ukazuje, že v štátoch bývalého Sovietskeho zväzu bola/je prítomnosť inštitúcií zastávajúcich rodovú/genderovú agendu a vychádzajúcich z feministických teórií problematickejšia. Markantným príkladom by mohla byť „univerzita v exile“, ktorá sa musela v roku 2004 presunúť z Minsku, kde bola v roku 1992 založená, do litovského Vilniusu z dôvodu nevhôle zo strany bieloruskej vlády. Univerzita je postavená na princípoch *liberal arts college* a ponúka tiež *gender studies* ako študijný program v rámci *cultural studies*. Ďalším príkladom by mohlo byť vyostrenie prístupu ruských autorít, keď boli odhlasované tzv. *the gay propaganda law* a *blasphemy law* reagujúce aj na aktivity mimovládnych organizácií (ako pochody hrdosťi) a akcie feministickej punkovej skupiny Pussy Riot. Dalo by sa teda povedať, že práve cez problematiku rodu/genderu a LGBT vedú línie politického rozporu a tiež rozporu ohľadom odlišných predstáv o modernite.

7 Podľa Wöhrer (2005) slovenská postsocialistická feministická tradícia vyrastá z prepojenia ženského aktivizmu a písania (ešte z obdobia národného obrodovania). A teda slovenský postsocialistický feminizmus uprednostňoval literárne texty, teóriu a vizuálne umenie pred spoločenskovedným hľadiskom – či už hovoríme o aktivitách mimovládnej organizácie Aspekt (od r. 1993), o Klube feministických filozofií tvoriacich jadro neskoršieho Centra rodových štúdií na bratislavskej Univerzite Komenského (od r. 1992/2001) alebo tiež o pôsobení feministicky orientovaných umelkýň a teoretičiek na VŠVU a VŠMU (zároveň však nemožno zanedbať práce sociologičiek zameriavajúcich sa na situáciu žien v postsocialistickej spoločnosti – vrátane aspektovskej série –, tiež mimovládne organizácie riešiace agendu násilia či materské centrá a práce historičiek/historikov reprezentované napr. v zborníku *Na ceste k modernej žene*). Ak teda hľadáme určitý hlavný prúd, časopis *Aspekt* by mohol napomôcť ako reprezentant literárne-a-filozoficko-zvedavého feminizmu (na tejto trase pokračuje aj časopis *Glosolália*, ktorý vedie feministický literárny vedec Derek Rebro).

úspešne dokázali vysporiadať s problematikou vlastnej situovanosti na periférii. Kodíčková symbolicky volá po „našej“ Mohanty, teda po výraznom hlase, ktorý bude schopný adekvátne formulovať situáciu žien tzv. druhého sveta v takej výraznej miere, ako to Chandra Talpade Mohanty dokázala pre ženy tzv. tretieho sveta. A to bez komplexov z odlišnosti, ktoré Kodíčková diagnostikuje ako vyplývajúce z podriadenia sa politickému projektu transformácie, ktorý žiada pomenovanie a odstránenie odlišností ako úspešný výsledok začlenenia sa Východu do Západu. V závere Kodíčková vyzýva na dôslednejšiu spoluprácu v rámci regiónu CEE – tejto požiadavke sa dá rozumieť aj v náväznosti na stratégie odčlenenia sa od koloniálnych tendencií a rozvíjania vlastnej inakosti.

Kampichler je opatrnejšia v chápaní situácie raných postsocialistických feministiek. Vo svojej analýze ďalej využíva prístup Mohanty (1990, 2003), ktorá upozorňuje na vytváranie hierarchií v rámci univerzalizovanej kategórie žien – ženy emancipované a pomáhajúce vs. ženy utlačované a vyžadujúce intervenciu, pomoc s oslobodením – a ďalej tvrdí, že jednoduché uloženie rozličných hlasov do pestrej dúhy vzájomného porozumenia nerieši, ale naopak stabilizuje mocenské nerovnosti na poli feministického poznávania. Kampichler ďalej upozorňuje, že situácia nastavená na začiatku 90. rokov sa ďalej reprodukuje (napríklad v iných zborníkoch mapujúcich rod/gender v CEE), a to aj napriek zdanlivému vyprechaniu aktuálnosti debaty Východ–Západ.

Je to práve toto zneviditeľnenie alebo vrastenie „prirodzenosti“ daných hierarchií a rozdielností do podložia lokálnych feminizmov, ktoré treba nanovo prešetriť a problematizovať. Takáto požiadavka je, myslím si, viac než relevantná a hodná ďalšieho záujmu. Na ploche tohto článku sa mi podarí otvoriť len pár bodov možného post-transformačného skúmania.

Možnosti a limity postsocialistických feminizmov

Kodíčková a Kampichler analyzujú prácu s myšlienkovými východiskami a argumentačnými stratégiami na poli ranej postsocialistickej feministickej teórie, hodnotia prístupy, ktoré tieto feministky zaujali, a tiež ponúkajú akúsi opravenú verziu alebo cestu von zo slepých uličiek, ktoré identifikovali.

Kodíčková (2002) upozorňuje, že výsek feministickej teórie, ktorý české feministky adoptovali a ďalej spracovávali vo svojich kritikách, nezodpovedá vtedajším trendom vo feministickej teórii, ale je úzko naviazaný na liberálne východiská prvej aj druhej vlny feminizmu. Tie sa naopak stali terčom kritiky tzv. farebných žien, postkoloniálnej teórie a postštrukturalizmom inšpirovanej feministickej teórie. Kodíčková (2002: 71) zároveň tvrdí, že spomínané kritické prúdy v rámci feministickej teórie by mali v tom čase problém uchytiť sa v postsocialistickom priestore, pretože sú rámcované ľavicovými prístupmi, a tým by sa dostali do rozporu s výrazne antikomunistickými tónmi v spoločnosti.

Konkrétne možno zdôrazniť, že viaceré stúpenkyne feminizmu v Česku a na Slovensku – a nielen tam – sa regrútovali z antirežimových pozícií a/alebo nechávali nahlas zaznieť, že sú na strane demokratizačného projektu a „modernizácie“ spoločnosti smerom k západným modelom. Uvedené kritické inšpirácie, ako dodáva Kodíčková, by ich príslušnosť k tomuto projektu mohli naštrbiť a spochybniť (či išlo o strategický výber, nedostatok informácií alebo

ohraničenie obzorov družobnými Západnými feministkami zostáva u Kodíčkovej načrtnuté, no nedopovedané a táto otázka by si zaslúžila dôraznejšie preskúmanie).

Kampichler (2012: 5–7) si ďalej všíma, že ignorovanie novších smerov vo feministickej teórii zo strany niektorých vplyvných družobných feministiek malo za následok, že v regióne CEE sa na čas ustanovilo skúmanie rodu/genderu chápaného ako pohlavná diferenciacia. Ghodsee (2004: 730–732) si taktiež všíma špecifickú verziu feminizmu prenesenú do CEE a ponúka vysvetlenie, že zvýraznenie globálneho útlaku žien tu bolo ešte potvrdené predpokladom, že ženy z CEE budú paušálne obeťami transformačných procesov a novým podmienkam sa budú horšie prispôsobovať.

Z takejto logiky, ktorú Ghodsee, Watson aj Cirstocea označili za empiricky nepodloženú, vychádzali nároky družobných feministiek chrániť a vzdelávať ženy z CEE. Takáto motivácia je zakódovaná aj v zborníkoch, ktoré Kampichler analyzuje a ktoré postupne vytvárali obraz tzv. Východných žien ako kategórie so špecifickými vlastnosťami – zdôrazňovali sa ich odlišnosti od žien Západu, akoby tieto tvorili tiež určitú skupinu (zväčša na základe ich geopolitickej príslušnosti).

Napríklad už Drakulić uvádza, že v prípade programovej požiadavky písať o ženách z východnej Európy ide o značne problematickú kategóriu: „Jedná sa tu o približne 70 miliónov žien žijúcich v rozličných oblastiach a kultúrach, hovoriacich rozličnými jazykmi a predsa zredukovaných na spoločného menovateľa – systém, v ktorom žili“ (Drakulić 1992: 123 [preklad Z. K.]). Nejasnosť v pojmovom ohraničení je v centre teoretických debát medzi tzv. Východom a Západom. Ako si správne všíma Kampichler (2012: 11–12), ide tu totiž o podradenie feministických debát vyjednávaniu geopolitických hraníc a mocenských hierarchií.

Rané teoreticky feminizmu ďalej vystupovali pod priradenou nálepkou a argumentovali v dialógu so Západnými feministkami z pozície Východu. Samozrejme sa dá takémuto postupu rozumieť ako stratégiu vychádzajúcej z reálnej potreby vysvetliť pocitované a pozorované nehody ponúkanej teórie s praxou a skúsenosťou.

Kodíčková aj Kampichler upozorňujú na miesta výraznej zhody raných postsocialistických feministiek so staršími argumentami tzv. *iných* hlasov feminizmu (napríklad Havelková 1996, 1997 v Kodíčková 2002: 72; Havelková 1993 v Kampichler 2012: 10). Tzv. *iné* hlasy opakovane upozorňovali, že predpoklady hlavnoprúdovej feministickej teórie sa zakladajú na skúsenosti úzkej skupiny žien – bielych heterosexuálnych strednostavovských (zväčša) Američaniek – a teda výsledná analýza a emancipačné postupy neodrážajú situáciu iných žien (čo však neznamená, že mnohé tieto ženy nechceli formulovať svoje požiadavky a pokračovať tak vo feministickom projekte demaskovania a nápravy špecificky historicky a kultúrne podmienených foriem útlaku a exploitácie).

Niektoré rané postsocialistické feministky však rozostavovali pojem *inakosti* tzv. Východných žien len okolo ich historickej skúsenosti s predchádzajúcim režimom bez vnímania ďalších odlišností (naopak si však všímali a nástojili na spojitostiach s mužmi na základe zdieľanej politickej skúsenosti, ako upozornila aj Wagnerová 1999: 81–83). Neskôr ukážem, že pre mnohé tieto autorky bola typická snaha vysvetliť odlišnosti zapríčinené politickou „perverziou“ a nasmerovať ich na cestu odklňovania „skutočnej“ (nedeformovanej) ženskosti, ktorá sa tiež mala aktívne podieľať na výstavbe nového poriadku.

Záujem (aj keď negatívny) o skúsenosť so štátnym socializmom postavil politickú podmienenosť rozličných emancipačných ciest na čas do centra analýzy (najmä v slovenskom prípade však išlo o odsúdenie a hlavne odsunutie minulosti). Socialistická emancipácia bola z veľkej časti vylúčená zo zorného poľa a ďalej neriešená. Napríklad Cviková a Juráňová (2009b: 79) rekapitulujú pre správu *Gender Issues 2009*, že „slovenské autorky sa zvykli obzerať za minulým režimom iba vtedy, keď ich k tomu motivovali ich západné kolegyne, a to hlavne v prvých rokoch po 1989-om“. Následne bol socialistický emancipačný program – bez snahy o periodizáciu či hlbšie prešetrenie – odsunutý za okraj záujmu ako nefunkčný projekt (Kiczková a Farkašová 1993) či opakovane odmietaný ako „povinn[ý], jednotn[ý] a nereflektovan[ý]“ (Cviková a Juráňová 2009a: 17).

V českom prostredí upozorňovali na vnímanie nuáns rodových/genderových poriadkov v socialistickom Československu hlavne emigrantky ako Wagnerová, Heitlinger či Šmausová, no náznaky porovnávacej perspektívy nechýbali ani v raných textoch spomínaných autoriek Šiklovej, Havelkovej či tiež Šmejkalovej, ktoré prešetrovali základné kamene „importovaných“ feministických teórií.⁸ Avšak napríklad v Šmejkalovej výhrade voči základnej premise druhej vlny feminizmu – *osobné je politické* (ak takýto výrok nebol obsiahnutý už v práci socialistickej feministky Kollontai) – zaznievajú tóny transformačnej ideológie, keď Šmejkalová argumentuje vytúženou nedotknuteľnosťou súkromia, privátneho priestoru. Nemožno dnes nevnímať techniky moci obsiahnuté v komunikačných technológiách, monitorovaní verejného priestoru či sprísňovaní prehliadok pri leteckej doprave a ťažko predpokladať, že sa spájajú len s posledným desaťročím. Ideál neprítomnosti kontroly a nedotknuteľnosti súkromia sa tak v spätnom zrkadle mení na prekonanú ideologickú floskulu.

Vo výsledku tam, kde mohla vzniknúť ostrá kritika hegemonie Západného feminizmu (ako sa opakovane dialo z pozícií tzv. farebných žien a postkoloniálnej teórie), sa podľa Kodíčkovej a Kampichler ponúka defenzívne a submisívne stanovisko poukazujúce na prijatie hegemonie Západných feministiek, ich prevahy na poli tvorby a spravovania poznania.

Pre Kodíčkovú aj Kampichler je dôležité ukázať, ako sa prenos (limitovanej) feministickej teórie, určenie kategórií diskusie a následná akceptácia špecifickosti tzv. Východných žien stali nástrojom mocenskej prevahy tzv. Západných feministiek na poli poznania. Obe kritičky si však uvedomovali a pokúsili sa objasniť, prečo sa naznačované kritické impulzy nemohli rozvinúť do podoby svojbytnej kritickej línie, ktorá by hegemoniu tzv. Západného feminizmu podryla. Snahy raných feministiek totiž ohraničovalo včlenenie do politickej predstavy, v rámci ktorej uznávali symbolickú aj faktickú hegemoniu Západu a viac alebo menej výrazne sa hlásili k projektu odstránenia identifikovaných odlišností.

Obe autorky (Kodíčková a Kampichler) sa zaoberajú vyjednávaním pozícií na poli teórie a nechávajú materiálne štruktúry feminizmu stranou. Cerwonka (2009) upozorňuje, aby sme preostrili z roviny ideí a všimli si dianie na úrovni infraštruktúry, ktorá určuje, čo bolo/je na poli postsocialistického feminizmu vôbec možné, vykonateľné, mysliteľné. V ďalšej línii

⁸ Konzistentnejšia práca sa však vynára až v poslednom čase (napr. Havelková a Oates-Indruchová 2014).

teda nasledujem autorky, ktoré tvrdia, že primárne treba pochopiť politickú ekonomiu post-socialistického feminizmu, aby sme porozumeli témam a tendenciám, ktoré ho charakterizujú (Ghodsee 2004; Zimmermann 2007; Cerwonka 2009; Cirstocea 2009).

Vo svojich štúdiách sledujú vznik sietí mimovládnych organizácií, súkromných univerzít s agendou podpory utvárania občianskej spoločnosti, reformy v rámci harmonizácie európskeho systému vzdelávania, finančné toky regulujúce, aká agenda sa bude riešiť, atď. Súhrnne by sa dalo povedať, že tieto autorky napriek rozdielnostiam spája snaha vidieť politiky rodových/genderových štúdií a „udomácnené“ feministické teórie v súvisi s transformačnými procesmi vrátane následnej europeizácie aj rastúceho vplyvu anglo-americkéj akademickej tradície.

Problémy s prístupom ku zdrojom a prekódovaním akademickeho habitusu

Podľa Kodíčkovej (2002: 72) tzv. Východné feministky častokrát vynachádzali koleso, keď sa „brán[ili] proti homogenizácii, arogantní dezinterpretácii lokálnych javů, dekontextualizácii a podobne“. Ako som už naznačila, ich kritika sa v mnohých bodoch stretávala s tou pochádzajúcou od tzv. *iných* hlasov feminizmu (ale tiež s teóriami stanoviska⁹). Prenesené neduhy v teoretických prístupoch k regiónu CEE pomenovala už Šmejkalová, keď napísala:

Mnohé feministické práce, ktoré v inom kontexte často rády stavějí na obdiv své inovační přístupy, tak de facto opakovaly všechny znaky studenoválečné [tzv.] sovětologie: nedostatek důkladné znalosti místního kontextu, slabé jazykové vybavení a povrchní zovšeobecnující závěry odvozené od modelu společnosti, v níž autorky a autoři těchto textů vyrostli. (Šmejkalová 1997: 16)

Kodíčková (2002: 75) sa vo svojej kritike na rozdiel od Šiklovej aj Kampichler zameriava na domáce autorky a poznamenáva, že na príčine boli problémy prístupu k novej teórii, keďže autorky zostávali znevýhodnené svojou materiálnou situáciou.

Podobne Cerwonka reprodukuje hlasy z rozličných akademických prostredí v rámci CEE vyjadrujúce, že hegemonia angloamerického akademickeho okruhu odsúva teoretiky z iných krajín za okraj. Byť na periférii ich z viacerých aspektov stojí viac – či už ide o vynaložené úsilie pri zapájaní sa do diskusie v inom ako materinskom jazyku, snahu o prienik do rešpektovaných časopisov, cestovanie na vzdialené konferencie, získanie prostriedkov na mobilitu a výskum, prístup k plateným databázam s článkami z karentovaných časopisov a podobne (Cerwonka 2009: 725–726). Cerwonka tu presúva pozornosť z prejednávania teoretických postojov – snáh o formulovanie teórie z Východu, svojbytnej kritiky a seba-vedomého prešetrenia preneseného tzv. Západnému feminizmu – na úroveň materiálnych nerovností.

Cerwonkinu kritiku možno ďalej rozšíriť, keď si uvedomíme, že aj keď/keby rané feministky tieto úskalia prekonali, stále tu bol problém akéhosi akademickeho habitusu. Aby som vyjadrila, čo mám na mysli, pomôžem si anekdotou. Spomínam si na konferenciu, na ktorej

⁹ Pozri napr. Zezulová (2011).

vystúpili viaceré feministky z tzv. Východu a Západu. Tieto kategórie tu neoznačujú geografickú príslušnosť, ale schopnosť používať akademický diskurz angloamerickej tradície v spôsobe zavedenom v gender studies a iných kritických disciplínach a sprevádzanom tiež príslušnou persónou. V kuloároch som zachytila znudený tón, ktorým akademičky z prestížnych inštitúcií, na ktorých sa pestujú gender studies, hodnotili „úbohú organizáciu“ podujatia a „nemožné príspevky“, z ktorých iba jediná prezentujúca „actually made a point“. Prekvapili ma úzko nastavené očakávania akademičiek, ktoré vedia brilantne teoretizovať inakosť, ak sa zjavuje v podobe „rasy“ či „orientácie“, avšak nedokážu dekodovať a pochopiť inakosť akademického (ale aj spoločensko-kultúrneho) habitusu.

Obyčajne takáto anekdota spadá do oblasti kuloárových poznámok, no v rámci kritiky utvárania akademického habitusu si dovoľm použiť ju ako dôkazový materiál. Tvrdím totiž, že aj gender studies, podobne ako iné disciplíny, produkuje určitý register prijateľných persón (nie je to prekvapivé zistenie). Toto je snáď najviac viditeľné pri účasti na konferenciách, kde sú kontúry očakávaného (osobného aj akademického) štýlu zjavnejšie. Keďže som sa vo svojej dizertačnej práci zaoberala výskumom subkultúr, vypestovala som si zvýšenú citlivosť na štylizáciu a utváranie dojmu, no zároveň vnímam, ako sa performancia prepája s určitými pravidlami, ktoré dané prostredie utvárajú.

Jednak musí samotný text spĺňať zavedené akademické náležitosti (sem spadá napríklad okruh zdrojov, ktoré možno citovať, aby príspevok získal určitú relevanciu v intencióch zdieľaného poznania charakteristického pre disciplínu). Tiež jeho predvedenie orálnou formou by malo spĺňať očakávania (od správneho umiestnenia vtípu k dostatočnej miere radikálneho tónu). Performatívna úloha však nekončí prezentáciou, ale pokračuje za stolom v reštaurácii alebo počas obligátnej *coffee break*. Môže sa to zdať triviálne, no aj takéto detaily hrajú podstatnú úlohu a tzv. Východné feministky sa museli naučiť nové pravidlá hry, nové spôsoby bytia v akademicko-keži.

Možno sa však predsa len pýtať, prečo napriek podobnosti v argumentácii s tzv. *inými* feministickými hlasmi nevyprodukovalo toto prostredie českú, slovenskú či rumunskú Mohanty alebo Spivak?

Pozrime sa len veľmi letmo na kontext práce oboch spomínaných autoriek, ktoré tu slúžia ako zástupné mená symbolizujúce hviezdy postkoloniálnej teórie. Chandra Talpade Mohanty vo svojom kľúčovom texte *Under Western Eyes* spomína osobnú anekdotu: na základe „etnického“ oblečenia bola ihneď stotožňovaná s figúrou ženy tzv. tretieho sveta (tá, ktorá potrebuje pomoc). Pod sári či šatkou však bola mladá žena vzdelaná v anglo-americkom systéme. Ako taká poznala maticu fungovania a budovania znalostného korpusu, poznala význam kritiky ako nástroja budovania tohto korpusu.

Podobne Gayatri Chakravorty Spivak nielen študovala anglickú a komparatívnu literatúru (v Indii a následne v Spojených štátoch, kde sa v roku 2007 stala prvou „farebnou“ profesorkou na Columbijskej univerzite), ale tiež svojím prekladom sprístupnila Derridovu prácu anglo-americkému vzdelanostnému okruhu. Obe spomínané autorky boli naplno vnorené v anglo-americkom systéme poznania, a preto ho dokázali účinne kritizovať a dopĺňať o nové (postkoloniálne aj feministické) perspektívy. Možno argumentovať, že ich kritika napomohla vyosiť euroamerickú hegemoniu na poli teórie, no zároveň zostáva v medziach vytýčených určitým vzdelanostným systémom a tradíciou.

Aby rané postsocialistické feministky prišli s kritikou na úrovni *Under Western Eyes* (1984) alebo *Can the Subaltern Speak* (1988), potrebovali presne to, o čo žiadali – čas. Čas na vybudovanie schopností osvojiť si diskurz, v ktorom boli feministické polemiky vedené. Presne tomu nás skúsenosť postkoloniálnej kritiky totiž učí: hlasy, ktoré nie sú dešifrovateľné z pozície hegemonného diskurzu, zostanú nevypočuté. Napríklad ich možno označiť za *nekvalitnú argumentáciu, úplne mimo* alebo jednoducho *nudné*.

Problémy s formulovaním mocenskej nerovnováhy

Aký feminizmus teda stojí v centre kritiky a prečo ho považovať za problematický? V tejto časti zaostrujem na tvrdenie, že raný postsocialistický feminizmus nepredstavoval širokú a vnútorne nesúrodú škálu teórií a náhľadov, ale fungoval na značne konzistentnom ideologickom podloží. Kodíčková argumentuje, že raný postsocialistický feminizmus (v českom prostredí) sa kryštalizoval okolo polemiky s úzkym výsekom najmä liberálneho feminizmu, ktorý

staví na ideji univerzálnych ľudských práv, verí v univerzálni patriarchálni útlak žien a v globální sesterstvi založené na sdíleném utrpení a útlaku. Ty spôsobuje uzavrení ženy v súkromé sféře, tedy v rodině, která je pojata jako jeden z významných nástrojů útlaku ženy. Soustřeďuje se hlavně na ekonomické otázky a doufá, že nerovné postavení žen se vyrovná, když vstoupí do veřejné sféry, tedy především na pracovní trh a do politiky. Tento feminizmus se zabývá pouze situací žen, které pojímá jako problémovou skupinu. Muže staví mimo ohnisko svého zájmu a implicitně (nebo i explicitně) jim přisuzuje vinu za neradostnou situaci žen. (Kodíčková 2002: 72)

Táto verzia feminizmu je výsledkom zjednodušovania viacerých akcií a debát, ktoré sa zvyknú periodizovať pomocou symboliky vln (Hewitt 2012) ako prvá a druhá vlna feminizmu. Pole kritiky sa ustanovilo okolo pojmov patriarchát alebo sexistický útlak, ktoré poskytli reprezentačnú silu rozdrobeným problémom pociťovaným ženami v rozličných oblastiach.

Veľmi skoro sa však takáto schéma stala predmetom ďalšej sofistikácie až dekonštrukcie. Jednak zdola na základe formulovanej skúsenosti tých žien, ktoré definícia obmedzovala či zneviditeľňovala a svoju identitu kresali aj v rozpore so ženským politickým subjektom feminizmu daným bojom proti patriarchálnemu útlaku. V ďalšom pláne, ktorý však výrazne čerpal z tzv. hlasov zdola, bola základná feministická analýza problematizovaná z akademického prostredia (spomínané teórie tzv. farebných žien, postkoloniálne aj postštrukturalistické hľadiská a ďalšia práca okolo kategórie rodu/genderu). Menej práce sa vykonalo ohľadom skúmania politických východísk feminizmu ako jedného z emancipačných projektov (Mahmood 2005).

Loutfi (2009) prešetruje predpoklady určitej politickej skúsenosti zabudované do teoretických východísk a výskumných očakávaní feministických teoretičiek. Ukazuje, ako sú výskumné záujmy na poli *women's/gender studies* primknuté k širšiemu dobovému ideálu občianskej spoločnosti v náväznosti na rok 1968 a následne. Ideál spoločnosti, ktorá sa modeluje na základe skupín hlásiacich sa o svoje práva a adresujúce moc štátu v boji o uznanie svojich práv, významne ovplyvnil mladú disciplínu inštitucionalizujúcu sa v priebehu 70. rokov. Z tejto ideovej pozície, ako ďalej tvrdí Loutfi, je však iba určité spektrum aktivít vnímané ako

nosné a sľubné pre feministický projekt a bádanie. Rozpoznať možný ženský politický subjekt mimo rámec demokracií západného typu je preto častokrát otázkou kreatívneho využitia rozličných interpretačných sít (Abu-Lughod 1990; Karam 2002).

Podľa Loutfi podobný problém zakúšajú feministické historičky obzerajúce sa po ženských politických formách pred obdobím osvietenectva, teda predtým, než boli započaté diskurzy oslobodzovania sa, vymaňovania sa zo závislosti a područia, výstavba samostatného a sebedomého politického subjektu (Offen 2007). S týmito dilemami sa museli feministické teórie vysporiadať už niekoľko desaťročí a veľmi skoro sa ukázalo, že rezignácia na feministický projekt (z hľadiska kultúrneho relativizmu či historickej obmedzenosti) nie je riešením.

Fakt, že rodová/genderová analýza predstavuje markantný príspevok k porozumeniu procesov spoločenských premien a účinný kritický nástroj, sa dá najlepšie ukázať na vydaných príkladoch. Napríklad Watson (1993) opisuje, ako sa agresívne podoby maskulinity stotožňovali s procesom prestavby poľskej spoločnosti smerom k trhovému hospodárstvu. Vytvárala sa atmosféra výnimočného stavu, keď sa údajne slabí musia stiahnuť z verejného priestoru, pretože nemajú tie správne vlastnosti, aby realizovali rázne opatrenia. Takáto podoba novej patriarchálnej úmluvy formujúcej sa v postsocialistických spoločnostiach si žiadala nové nástroje analýzy aj ochrany tých, ktorých mocenský diskurz odsúval mimo rámec úmluvy a podriaďoval si ich.

Avšak Watson nezostáva len v rovine nutnosti prenosov analytických nástrojov do nového prostredia, ale ukazuje, že dianie v tomto priestore zároveň použité nástroje mení. Tvrdí, že „dramatické zmeny v rodových vzťahoch vo východnej Európe poukazujú na mieru maskulinizmu v srdci západnej demokracie, ktorý tu [tam? Z. K.] bol len donedávne predmetom mlčania“ (Watson 2000: 38 [preklad Z. K.]). Zároveň upozorňuje, že jednoduché rozdelenie politických systémov na slobodné a neslobodné zneviediteľňuje iné formy útlaku, ktoré sú tzv. slobodnému systému vlastné.

Ďalej politické podložie emancipačných projektov zvýznamňuje aj Ghodsee. Ukazuje, ako modernizačné diskurzy, ktoré raz rozdeľovali svet na kapitalistický Západ a socialistický Východ, predstavovali vlastné verzie odpovedí na „ženskú otázku“ (Ghodsee 2004: 732–736), a tieto „riešenia“, dalo by sa spätne vyvodit', podporovali legitimitu jednotlivých systémov. Inak povedané, tieto systémy šírili svoj mocenský záujem aj prostredníctvom vlastných emancipačných programov, ako som naznačila v úvode. Watson (2000: 39–40) napríklad poukazuje na to, ako sa problematika rodovej/genderovej rovnosti a práv tzv. sexuálnych menšín stali súčasťou diskurzívnej stratégie americkej zahraničnej politiky, a žiada sa doplniť, že aj pevnou súčasťou politik a etiky EÚ.¹⁰

Skúmanie problematiky prítomnosti tzv. Západného feminizmu v postsocialistickom priestore potenciálne otvára sériu nepohodlných, no rozhodne podnetných, otázok o politickej identite/identitách feministického projektu. Problematický nie je samotný projekt, ale zneviediteľňovanie určitých „samozrejmostí“, na ktorých stavia vo svojich zjednodušených a preskriptívnych formách. Ghodsee naznačuje, ako sa takáto verzia feminizmu stala súčasťou

¹⁰ Nemálo feministiek staršej generácie aj antifeministické kritické hlasy si všimli, ako sa niektoré politiky EÚ ponášajú na štátnu emancipáciu spájanú s paternalistickým socialistickým zriadením.

transformačných stratégií vrátane prenosu zavedených demokratických inštitúcií v procese premeny socialistických spoločností na tzv. spoločnosti otvorené, no najmä otvorené trhu.

Ponúknutá línia súvisu medzi tzv. NGO-izáciou (vnímanou aj ako zosúkromnenie sociálnych služieb, formovanie diskurzu a politik korporáciami, podchytenie aktérov vplyvu na verejnú mienku) a neolibérálnymi politikami, ktoré následne poškodzujú „slabých“, by si žiadala viac štúdií zameraných na lokálny kontext (bez nevyhnutného predpokladu, že zistenia z iných kontextov sú striktnie prenositeľné). Zatiaľ preto možno najlepšie sledovať diskurzívne línie vyjavujúce sa v textoch domácich aj zahraničných feministiek a poukazujúce na určité hegemónické tendencie.

Boris Buden ([2009] 2013: 35–51) argumentuje, že transformačná ideológia vyžadovala, aby spoločnosti, ktoré si vydobili slobodu, boli náhle infantilizované – uvrhnuté do stavu bezmocnosti a vedené poručníkom na ceste k občianskym zručnostiam nutným pre správne užívanie demokracie. Otázky politického smerovania sa stali tabu a nahradilo ich prísne nasledovanie série receptov – Stark (1992) hovorí o „plánovanom kapitalizme“ (*capitalism-by-design*) a Ghodsee odpovedá termínom „plánovaný feminizmus“ (*feminism-by-design*). Základným predpokladom tu zostáva podvolenie sa autorite poručníka a dôvera v poskytované recepty.

V tomto ohľade zohral tzv. Západný feminizmus viacnásobnú úlohu. Podľa Zimmermann, Ghodsee aj Cerwonky jednak napomáhal výstavbe občianskej spoločnosti prostredníctvom pokladania vzdelanostných aj aktivistických sietí. Zároveň nepriamo pôsobil na budovanie podlažia stabilnej klímy pre rozvoj podnikania, trhového hospodárstva a demokratického vládnutia. V nezanedbateľnej miere tiež poskytoval servis – materiálny aj analyticko-teoretický – na liečbu (predpokladaných aj reálnych) neduhov, ktoré sa vynárali (napríklad maskulinizmus postsocialistických spoločností, ako ho identifikovala aj Watson 1993).

Predpoklad, že pri výstavbe nového poriadku sú ohrozené najmä ženy, bol zámienkou, aby do regiónu CEE prúdila sesterská pomoc tzv. Západných feministiek odhodlaných mapovať situáciu a tiež pripraviť ženy (alebo aspoň ich zástupkyne) na rolu politického subjektu v tomto novom poriadku. Kодиčková aj Kampichler tak odvíjajú problémy raného feminizmu v CEE práve od pôsobenia družobných feministiek.

Kampichler (2012) vystopovala, ako sa zdanlivo komorná výmena názorov medzi Slavenkou Drakulić (1992) a Nanette Funk (1993) stala základným kameňom rozsiahleho a stále (aj keď implicitne) trvajúceho tzv. dialógu medzi Východom a Západom. Keď už raz bol tón dialógu udaný, pokračovalo sa vo vymedzených schémach. Síce sa tzv. Východné feministky snažili formulovať kritické stanoviská k vlastnej podradenej pozícii, no v jadre zostávali politicky porazené a posadené do školských lavíc demokracie aj feminizmu.

To si z časti uvedomovali aj následné feministické kritičky, ktoré formulovali problémy vo vzťahu medzi tzv. Západným a Východným feminizmom. Cerwonka (2009) zachytila hlasy, ktoré tvrdili, že domáce teoretičky sú častokrát používané ako zdroj dát a skúseností, no ďalej sú poznatky rámcované tzv. Západnými autorkami. Možno teda hovoriť o akejsi akademickej exploitácii, keď tzv. Východné feministky boli mediátorkami, kontaktnými osobami, priateľkami, koordinátorkami, znalkyňami kontextu aj lokálnych jazykov, no postrádali požadované akademické know-how, aby sa presadili v globálnom akademickom rámci určenom angloamerickými štandardmi. Nejde tu teda len o formulovanie tej správnej teórie *pre* región,

ale tiež o boj o prístup k zdrojom, kariérne dráhy, znalostnú hegemoniu a podobne (aj keď netreba podceňiť inšpirujúce stretnutia a úprimné spojenectvá, ktoré mnohé rané feministky zdôrazňujú).

Sebareflexia zabudovaná do princípov disciplíny veľmi skoro rozprúdila záujem o tzv. lokálne hlasy, autentické myšlienky, postoje a skúsenosti. Formulovanie skúsenosti cez biograficky ladené príbehy ponúkalo možnosť zúčastniť sa debát a zdieľať svoje predstavy aj tým ženám, ktoré sa (ešte) neorientovali v žargóne feministických teórií (Juráňová a Cviková 2009a: 72). Zároveň treba poznamenať, že tieto skúsenosti boli častokrát zarámované hrubotesaným rámcom patriarchálnej premisy, keď autorky dospeli k formuláciám v zhode s importovanou zjednodušujúcou verziou feminizmu.

Výsledkom reťazca zjednodušenia je napríklad aj takáto formulácia: „V bývalom Československu ako aj v iných postsocialistických krajinách bola politika a verejnosť definované z mužskej perspektívy a cez mužskú skúsenosť. Táto skúsenosť sa považovala za bezpríznačkovú a rovnako vhodnú pre mužov aj ženy. My sme však výrazne pociťovali, že to nie je naša skúsenosť“ (Cviková a Juráňová 2009a: 74 [preklad Z. K.]). Takéto pozorovanie má samozrejme obrovský potenciál v rámci domáceho prostredia a nemožno ho celkom vystrihnúť z kontextu práce zakladateľiek *Aspektu*, ktoré roky pracujú na scitlivovaní rodovej optiky verejnosti. Napriek tomu sa uvedený výrok dá vnímať ako reprezentatívny, príznačný a prezrádzajúci trend, ktorým sa uberala rodová/genderová analýza napojená na takúto „autentickú“ skúsenosť.¹¹

Možno teda polemizovať, či pojem feministickej skúsenosti vzniká *dotatočne* pod vplyvom prevrstvenia zážitkov, udalostí a súvislostí na základe feministických naratívov, alebo je výsledkom demaskovania patriarchálnych vzťahov, ktoré predtým zostávali v rovine nevedomelého skúsenostného materiálu. Takýto materiál sa vyzráža cez poskytnutý pojmový aparát do podoby rámcovanej feminizmom a okamžite sa stáva výskumnou surovinou; potvrdzuje tak optiku rodu/genderu. Poučení postštrukturalizmom tušíme, že takáto mediácia cez pojmový aparát feminizmu daný diskurz nijako nelegitimizuje, keďže nemediovaná, surová skúsenosť nie je dostupná či komunikovateľná. Dôležité je, myslím si, pripomínať si prítomnosť tejto mediácie a jej funkcie.

Podľa Zimmermann aj Ghodsee malo zavedenie alebo zvýznamnenie výskumnej kategórie rodu/genderu za následok odliv síl z poľa kritiky prudkej stratifikácie postsocialistických spoločností. Aktivistky, akademičky, intelektuálky aj umelkyne totiž preostriili svoj záujem smerom k skúmaniu novej kategórie. Nejde o to, určiť priority pre kritiku ustanovovania mocenských nerovností a nepravostí. Autorky netvrdia, že triedna kritika by mala predchádzať a v konečnom dôsledku pohlcovať rod/gender, ako to tvrdili architekti emancipačných politík počas socializmu.¹² Ghodsee (2004: 748) navrhuje, že namiesto šírenia „plánovaného

¹¹ Presnejšie vyjadrila vzťah rodu k štruktúram autoritárskej štátnej moci napríklad Wagnerová (1999) v príspevku *České ženy na ceste od reálneho socializmu k reálnemu kapitalizmu*.

¹² Napokon sám Lenin údajne odsunul problémy formulované ženami pod vedením Kollontai. Ako sa ukázalo, je to aj tento opakovaný moment odkladania záujmov ženských účastníčok v rámci väčších emancipačných projektov (národných, anti-koloniálnych či prodemokratických), čo nútilo tieto ženy odlučovať a radikalizovať sa.

feminizmu“ by analýza rodu/genderu mimo kontextu kapitalizmu mohla predstavovať šancu pochopiť túto kategóriu v nových súvislostiach, a to aj v súvislosti s prestavbou sociálnej stratifikácie (Fodor 1997). Ďalej by tak bolo možné spolu s Watson a Loutfi odkrývať zabudované „samozrejmosti“ vyplývajúce z politického, spoločenského a kultúrneho DNA konceptu rodu/genderu.

Takáto požiadavka však už môže byť z časti *passé*, ak bola kedy uskutočniteľná v „autentickej“ podobe. Rané sympatizantky feministických teórií a rodovej/genderovej analýzy totiž spočiatku nehovorili plynulo akademickým jazykom družobných feministiek (Šmejkalová 1998: 18). Keď si následne ich žargón a kritické návyky osvojili, dalo by sa povedať, že modulovali svoj hlas (vrátane zásobníka autentickej skúsenosti a pamäte) a puzdro „dizajnovaného“ ženského politického subjektu k nim tesne prirástlo. Opäť sa tu vynára odkaz na Spivak, ktorá tvrdila, že hlasy mimo hegemonie nikdy skutočne nemôžu zaznieť.¹³

V náväznosti na takúto výhradu možno pochopiť smer, ktorým sa vybrala feministická teória nielen v CEE. Formuloval sa výrazný prúd teórie zaoberajúcej sa prenosom poznania a jeho ukotvovania/prejednávaní v lokálnych kontextoch. Dalo by sa poznamenať, že takéto snahy dnes najlepšie charakterizujú európsky akademický feminizmus. Za pozornosť stojí napríklad projekt *Travelling Concepts in Feminist Pedagogy: European Perspectives* (Cestujúce pojmy vo feministickej pedagogike: Európske perspektívy) prepájajúci katedry a centrá rodových/genderových štúdií naprieč kontinentom a koordinujúci obsah syláb, cieľov výuky a pojmového slovníka.

Dalo by sa prípadne vysledovať, nakoľko je tento záujem o prenos teórií zakotvený v staršej feministickej debata medzi Východom a Západom a v snahe tzv. Východných feministiek o popisanie svojich problémov s prenosom znalostí a so zadením vlastnej identity cez feministické kategórie. V rámci debaty Východ-Západ Blagojević (2006) napríklad tvrdila, že tzv. Východné feministky sú vylúčené z produkcie teórie a slúžia len ako *prenášačky* a *užívateľky* poznania zo Západu, zatiaľčo Gal a Kligman (2000) tlmočili ponosy, že Východné feministky sú pripustené výlučne len k produkovaniu poznania o svojom regióne a zovšeobecňovanie z ich „špecifického“ hľadiska sa zdalo byť vylúčené.

Idea sesterstva žien, ktorá charakterizuje solidarizovanie sa okolo pojmu patriarchátu, však paradoxne nedostala trhliny na základe spomínaných kritik, ale práve tieto diskusie zdefinovali novšiu podobu (európskej) feministickej solidarity ako sústavného vyjednávania spojnic a odlišností.

Myšlienka družby, spojení a kontaktov však zostáva v centre kritického záujmu tých feministických teoretičiek, ktoré sa viac než na radostné združovanie a výmenu skúseností sústredia na obťahovanie mocenských liniek aj prostredníctvom zavádzania kategórie rodu/

¹³ Táto polemika sa podobá (s trochou ironie) diskusi o tom, nie či *je* mimozemský život, ale či by sme ho boli *schopní* postrehnúť. Hegemónia totiž nastavuje naše zmysly tak, že len určité formy poznania *vyzerajú* ako poznanie. Sú to práve kritické disciplíny vychádzajúce zo spoločenských hnutí (ako *gender studies*), ktoré rozpracovali diskusiu o prepojení moci a poznania, (ne)možnosti formulovania autentickej skúsenosti a poukázali na to, ako zavedené disciplíny podporujú status quo aj tým, že ho jednak legitimizujú, dávajú mu ráz objektivity, nevyhnutnosti a kultúrnosti a tiež reprodujú hierarchie cez sito vzdelávania.

genderu do výskumnej aj pedagogickej agendy v regióne CEE. Podľa Kodíčkovej prvotný komunikačný problém vyplýval z nádejí družobných feministiek, že v postsocialistických krajinách budú svedkyňami utvárajúceho sa silného ženského hnutia podobne, ako tomu bolo v 70. rokoch v Spojených štátoch.¹⁴ A ďalej vysvetľuje:

Tyto „západní feministky“, jak samy konstatují [...], patří ke generaci, která vyrostla v atmosféře optimismu a nadšení ženského hnutí let sedmdesátých (a tedy ve víře v jednotný ženský osud), a přivezly s sebou právě [úzko poňatý liberálny] feminizmus [...] s nadějí, že zde vybudují (masové) ženské hnutí analogické tomu, s nímž samy vyrůstaly. (Kodíčková 2002: 74)

Takýto feminizmus by mohol byť vnímaný ako vývoz prežitých ideí prirovnateľný (pri troche cynického naladenia) k zastaraným počítačom a nepredajným kolekciám šiat, ktoré prúdili do bývalého východného bloku.

Kampichler (2012) totiž ďalej upozorňuje, že v čase, keď rané postsocialistické feministky viedli dialóg s družobnými feministkami – napríklad o i/relevancii rozdelenia sfér na ženskú privátnu a mužskú verejnú (Kiczková a Farkašová 1993) či o ne/vôli žien zapojiť sa do pracovného procesu a politickej reprezentácie (Havelková 1993; Šiklová 1993) –, existovala už robustná kritika konceptuálnej hegemonie strednoprávdového feminizmu (spájaného najmä so Spojenými štátmi americkými, keďže práve tu sa feministické teórie inštitucionalizovali už od začiatku 70. rokov).

Na viacerých frontoch mu bolo vytýkané, že zovšeobecňuje problémy bielych heterosexuálnych (Západných) žien strednej triedy (s určitou politickou skúsenosťou) ako ženské problémy *per se* a vytesňuje tak iné hlasy žien a kolonizuje ich svojimi požiadavkami na jediné pravé oslobodenie. Tieto kritiky trieštili univerzalistické predpoklady formulované feministkami druhej vlny najmä v Spojených štátoch a zároveň riešili spôsoby, akými sa tzv. farebné ženy a ženy z postkoloniálnych kontextov vzťahujú k feminizmu. Na poli feministickej teórie tak už fungovala značná teoretická výbava, ktorá jednak uchopovala rod/gender ako komplexnú analytickú kategóriu neredukovateľnú na pohlavnú diferenciu dvoch ďalej neštiepiateľných entít „muž“ a „žena“ a tiež formulovala rod/gender ako vzťahmi podmienenú, silne kontextuálnu kategóriu (Šmausová 2002).

Rané feministické teoretičky a aktivistky sa ocitajú v paradoxnej situácii, keď jednak upozorňujú na situáciu žien, no zároveň reprodukovujú hierarchie poznania a moci na linke Východ-Západ a to tak, že preberajú kategórie výskumu, ktoré im ponúka tzv. Západný feminizmus. Tento paradox si samozrejme uvedomovali a snažili sa ho sformulovať (napríklad Drakulić 1992; Havelková 1993; Šiklová 1993; Šmejkalová 1997). Kodíčková zostáva nepresvedčená kritikami jednotlivých rozdielov. Nešlo tu totiž o skutočný rozpor, len o „napratávanie“ skúsenosti postsocialistických žien do konceptuálnych formičiek, ktoré boli navyše už v tom čase hrdzavé a nezodpovedali ani spoločenskej situácii na tzv. Západe.

Kodíčková a Kampichler si ďalej zhodne uvedomujú, že skutočným limitom kritiky nebol úzky záber „importovaných“ feministických teórií (napokon časopis *Aspekt* ponúkal

¹⁴ V publikácii *Gender Issues 2009: Gender Equality Discourse in Times of Transformation, 1989–2009 (The Czech Republic, Poland, Slovakia and Ukraine)* autorky zo Slovenska a Česka uvádzajú najmä kontakt s akademičkami a aktivistkami zo Spojených štátov, Nemecka a Rakúska.

od roku 1993 do 2004 bohatý register prekladových textov z teórie aj beletrie – najmä z angličtiny a nemčiny v návaznosti na jazykovú výbavu zakladateľiek). Obe kritičky identifikujú ako najdôležitejší faktor znemožňujúci účinnú kritiku ohraničenie politickej imaginácie.

Podľa Budena (2013: 48) sa v postsocialistických spoločnostiach stala otázka politického smerovania absolútnym tabu – dodala by som, že aspoň na čas a v istých kruhoch. Isté je, že aj v prístupoch raných postsocialistických feministiek možno nájsť stopy, ktoré tam zanechali pôsobivé transformačné diskurzy. V nasledujúcej časti poukážem aspoň na dva, ktorým sa venovali aj Kodíčková aj Kampichler – ideu *Veľkého návratu* a *Imaginárneho Západu* – a doplním ich o preskúmanie *rétoriky poručníctva* a *idey normálnosti*, ako o nich písali Buden (2013), Kiossev (2008) či Vasilescu (2008).

Viera vo Veľký (ženský) návrat

Kampichler (2012: 11) sa v priebehu svojej analýzy pýta, „prečo české autorky kromě historické zkušenosti žen netematizují zároveň i současnou situaci lokálních žen (např. ve smyslu globálních ekonomických a politických souvislostí), ani nekritizují západní feminismus v duchu Mohanty jako feminismus reprodukcující mocenské vztahy[?]“.

Následne ponúka ako odpoveď „projev uznání nadřazenosti“ (tamtéž) zo strany tzv. Východných feministiek; v tomto bode sa zhoduje s Kodíčkovou. Tá ďalej ponúka náhľad do histórie myslenia, v ktorom je svet rozdelený na zóny civilizácie a zaostalosti a kde si normy uzurpuje tzv. Západ, takže tí, ktorí sa ocitli mimo centra, sú zároveň príťahovaní predstavou o dobiehaní, vyrovnaní sa, modernizácii; no takýto projekt zostáva bez úspechu, keďže podmienky sa menia počas súťaže a dobiehajúci na ne nemajú vplyv.

Navyše, ako ukázala na príklade tzv. balkánskych krajín Todorova (1997), súťažiaci sú pohľadom fixovaní k rozhodcovi a miesto vzájomnej solidarity strategizujú pomocou osočovania tých druhých zo zaostalosti a vyzdvihujú tak vlastné zásluhy, aby prináležali k táboru civilizovaných. Kiossev (1999) ďalej popisuje, ako boli bulharské elity už od dôb osvietenstva v sústavnom napätí medzi obdivom k civilizačným vzorom a hanbou zo zaostalosti vlastného ľudu. Takáto rozčesnutosť medzi ideou „modernizovaných“ elít a „zaostalého“ ľudu je citeľná v regióne CEE dodnes a stálo by za zváženie preskúmať, ako sa takáto schéma odráža v tzv. antifeministickom parodoxe, ktorý vypozerovali aj Watson (2000) a Cîrstocea (2009).

Kodíčkovej analýza ide za hranicu púheho obvinenia raných postsocialistických feministiek zo sebakolonizačných tendencií.¹⁵ Východné feministky nie sú paralyzované snahou ospravedlniť sa za odlišnosti a následne tieto odlišnosti odstraňovať. Viera v prirodzenú nadradenosť Západu totiž stojí v centre ich uvažovania a je motorom ich konania. Dalo by sa povedať, že ich stimuluje a motivuje, keďže približovanie sa Západu sa zdalo byť

¹⁵ Kodíčková charakterizuje sebakolonizáciu v návaznosti na Leelu Gandhi (1998) ako zatracovanie vlastnej odlišnosti, ktorá sa zdá byť problematická až nenormálna, častokrát vzbudzuje seba-nenávisť a potrebu zmeniť sa. Kiossev dokonca na túto tému napísal encyklopedické heslo pre online projekt *Atlas of Transformation*. Častokrát sa takýto reflex odráža vo výlučnom odkazovaní na Západné pramene a nezájum o intelektuálne dianie v okolitom priestore.

nevyhnutnosťou. Podľa Budena totiž v krajinách CEE ekonomický determinizmus hladko nahradil (marxistický) determinizmus historický. Ako ďalej tvrdí Kodíčková, z tohto hľadiska by užívanie kritického potenciálu postkoloniálnej teórie rušilo. Ľavicové až anti-imperiálne zameranie postkoloniálnej kritiky by bolo nahliadané v kontexte transformácie ako problematické, ak aj nie celkom nemysliteľné.

Niektoré teoretičky sa síce snažili korigovať kategórie ponúkané Západnými feministkami, no neobviňovali ich v duchu postkoloniálnej teórie z *diskurzívnej kolonizácie* (Mohanty 2003) či implicitnej účasti na neo-imperiálnom projekte pod rúškom demokratizácie, ktorého súčasťou by mala byť aj emancipácia na spôsob Západného feminizmu. Takéto výčitky zčasti vznášajú aj Ghodsee a Cerwonka, ktoré si však toto výrazivo môžu dovoliť (dokonca ním osvedčujú svoju príslušnosť k určitým vzdelanostným prostrediam), zatiaľčo v kontexte stredo- a európskej akadémie či verejnej diskusie 90. rokov by podobný slovník znel prinajmenšom komicky (v posledných rokoch sa vracia okľukou z prostredia kritických disciplín anglo-amerického rázovania ako *cultural studies* alebo aj *gender studies*).

Ako usúdila aj Kampichler, rané feministky vnímali odlišnosti deliace Východné ženy od tých Západných ako zavinené historickou skúsenosťou a teda dočasné, odstrániteľné na ceste k splynutiu so Západom, kam kunderovská stredná Európa v ich ponímaní prirodzene patrila. Paradigma *Veľkého návratu* zostáva implicitne prítomná v mnohých textoch, kde zaznieva predpoklad, že zameškané bude dobehnuté, nerovnosť bude narovnaná a ženy prirodzene nájdu svoje miesto v novej spoločnosti, keď si uvedomia a rozvinú vlastnú individualitu vrátane vlastnej ženskosti potlačenej žitou realitou socialistickej emancipácie. *Veľkým návratom* tu myslím zmes diskurzov o právoplatnom mieste strednej Európy v demokratickej Európe, o legitímnom navrátení sa k tzv. západnému civilizačnému okruhu. Takýto návrat predpokladá popretie relevancie predchádzajúceho obdobia, vníma ho ako chybu, odbočku od skutočnej cesty, a žiada nápravu.

Watson (2000: 38) poznamenáva, že transformácia identity ako objavovanie skutočnej, vlastnej, nedeformovanej podoby stojí v centre dobových predstáv o demokratizácii. Pre rané feministky je to navyše snaha o objavenie „skutočnej“ ženskej identity, rozvíjanie ženskosti a záujem o dejiny žien. Doteraz totiž „nemali šancu uvedomiť si a určiť samé pre seba, čo to znamená byť ženou, a vyjadriť to vo svojich životoch, spoločenských rolách a osobných očakávaníach“ (Kiczková a Farkašová 1993: 87 [preklad Z. K.]). Podľa Šiklovej (1993) sa české ženy len dočasne a strategicky priklonili k (zdanlivému) konzervatizmu: po rokoch nanútenej politickej participácie a zamestnanosti sa totiž túžia nezúčastňovať verejného života, venovať sa rodine a pestovať svoju ženskosť ako odlišnosť.

Kiczková a Farkašová (1993) formulujú prínos tzv. Západného feminizmu pre „naše“ ženy v tom, že im napomôže k sebavedomej existencii, keď nebudú svoju identitu odvodzovať od sebaobety, ale dokážu sa rozvinúť ako osobnosti, pretože len ako také sa dokážu plnoprávne zapojiť do spoločnosti – ako pracovníčky, občianky aj partnerky a matky. Takýto názor sa odvíja od predstavy, že ženy by mali byť rovnoprávne na základe svojej (preskúmanej a pestovanej) inakosti.

Podobne aj Cviková a Juráňová (2009a) volajú po uznaní ženskej skúsenosti a hľadiska (po rokoch nanútenej rovnosti, ktorú predstavuje projekt socialistickej emancipácie). Dávnejšie to formulovali aj Kiczková a Farkašová (1993: 93), keď vyzývali, aby sa nový

emancipačný projekt nezakladal na formálnej rovnosti založenej na falošnej neutralite, ale naopak začal od odlišnosti, potvrdil ženskú špecifickosť, identitu.

Predstavy o novej, rodovo/genderovo spravodlivejšej spoločnosti dostávajú v textoch raných feministiek črty (špecifického transformačného) kultúrneho feminizmu, ktorý predpokladá a kultivuje esenciálnu ženskosť. Predpoklad je tu asi takýto: ženská identita potláčaná a deformovaná dvojitým zaťažením – patriarchátom aj totalitným režimom – sa konečne vystiera do svojej pravej podoby. Takáto znovuzískaná identita sa má stať základom pre účasť žien na novom poriadku, dokonca na vyformovaní takého poriadku, ktorý by lepšie odrážal potreby žien, nie však ako prosebníček za práva, ale ako *hodnotnejších* účastníčok.

Nešlo tu samozrejme o mocenský zápas, ale o zmenu paradigmy smerom k tzv. ženským hodnotám. Šiklová (1993: 82) píše: „Dúfam, že ženy vytvoria iný spôsob [vládnutia?, hodnôt? Z. K.], než muži, ktorí sa orientovali na individuálny úspech, konzum a osobnú moc“. Podobne Wagnerová (1999: 89) formuluje prínos feminizmu k novému poriadku sveta, ktorý by mal blízko k ekologickej etike – od dôrazu na produkciu by sa prenieslo hľadisko k reprodukcii, čiže zachovávaní, starostlivosti a spolupráci. K veľmi príbuzným návrhom sa dopracoval z antifeministického hľadiska aj Komárek (2012) a nutnosť zmeny paradigmy dokladá miznutím tradičných ženských hodnôt údajne pod vplyvom feministického projektu, čo len svedčí o tom, že feministické diskurzy nestihli „ovládnúť“ diskusiu, ba dokonca ani vysvetliť, o čo im (z rôznych hľadísk) ide.

Napriek identifikovaným transformačným diskurzom prítomným v rétorike mnohých autoriek by sa dalo predpokladať, že zamýšľaný ženský politický subjekt sa formoval nielen ako antitotalitný, antipatriarchálny, ale aj (implicitne) antikapitalistický a vskutku prezentoval snahy raných feministiek po formulovaní hybridného systému, utopickej verzie spoločnosti inšpirovanej hoci aj feminizmom „po dátume spotreby,“ ktorý sa však slovami Anny Daučíkovej „javil sa ako jediná možnosť, ako zostať v kritickej opozícii voči tomuto svetu“ (Cviková a Juráňová 2009a: 48).

Ghodsee zachytila diskurzy o esenciálnom ženstve ako politickej nádeji aj vo viacerých zborníkoch zaoberajúcimi sa situáciou a vyhliadkami žien v postkomunizme (Einhorn 1993; Holmes 1997; Jaquette a Wolchik 1998). Opäť tu ide o prenesenie nádejí tzv. Západných feministiek do nových kontextov, kde sú ženy jednak znevýhodňované, ale aj schopné výrazne napomôcť spoločenským zmenám, ak sa im v úvodnej fáze pomôže. Ženy sú tak vnímané ako „rezervná armáda“ celospoločenských zmien (podobne ako v postkoloniálnych rozvojových diskurzoch).¹⁶

Prizma objavovania/utvárania ženskej identity rozhodne ponúkla fascinujúce interpretačné možnosti, možnosti prepájajúce čítanie sveta naokolo s prehodnocovaním vlastnej

¹⁶ Otázne zostáva, či táto „rezervná armáda“ nachýli vývoj doľava, ako predpokladá Ghodsee, keď uvažuje, čo sa stane, až aktivizované ženy začnú voliť sledujúc tie strany, ktoré lepšie vyhovujú ich záujmom (tu sa Ghodsee opiera o štatistiku *Prospects for Gender Equality Policies in Central and Eastern Europe*) a tým pádom podryjú autoritu inštitúcií zastávajúcich neoliberalné politiky a podporujúce NGO-izáciu v CEE (2004: 746); obrátiť sa tak vlastne proti tým, ktorí ich aktivizovali. Viac skepse preukázala Fraser (2009), keď sledovala, ako boli za posledné desaťročia feministické riešenia a nádeje účinne pretavené v súlade s neoliberálnymi politikami.

identity – takéto presuny pojmov aj energie boli určite v dobe spoločenských premien intelektuálnou vzpruhou. Interpretácie dávajúce na prvé miesto rod/gender zaujali teoretičky z rozličných prostredí naprieč názorovým spektrom. Nečudo teda, že napríklad slovenský feministický vzdelávací projekt *Aspekt* pritiahol do svojho okruhu ženy v umeleckých aj akademických profesiách. Zjednodušene povedané feminizmus ponúkol istej skupine žien ideologickú útechu v časoch konceptuálnej neistoty a pomohol im zacieliť energiu, aktivizovať sa. Teória tu zčasti nadobúda efekt meditačného cvičenia – nevedomelé ženstvo sa zrazu zvyznamňuje, precitňuje a brní netušenými možnosťami.

Rovina osobnej inšpirácie, možnosti združovať sa, vzdelávať a pýtať sa nové kritické otázky sa v prísnom zábere na tvorbu infraštruktúry a prenos poznania (Zimmermann, Cerwonka, Ghodsee, Círstocea) vytráca. Prítomná je naopak v biografických príspevkoch, ktoré predstavujú zborníky *Nové čtení světa* (Chřibková 1999) alebo *Feminizmy pre začiatovníčky* (Cviková a Juráňová 2009a). Kým prvý zborník neponúka rámcovú analýzu jednotlivých príspevkov, ten druhý zase ukotvuje spomienkové prehovory účastníčok okrúhleho stola v rámci Novembrovej tématiky, demokratizácie a antinacionalizmu. Aspektovský rámec tak vykrajuje špecifickú politickú líniu slovenského postsocialistického feminizmu.

Odložený feminizmus

Zatiaľčo medzi určitou úzkou skupinou myšlienky feminizmu rezonovali, dalo by sa povedať, že išlo o obmedzený kontakt, ktorého cieľom bolo tento kontakt multiplikovať, sprostredkovať. Ako som už uviedla, Kudičková (2002: 74) tvrdí, že v začiatkoch niektoré tzv. Západné feministky ešte verili, že sa im podarí dať do pohybu feministické hnutie v rozsahu, aký si pamätali zo 70. rokov.

Kontakt s tzv. Východom znamenal pre aktivistky a akademičky jednak zaujímavú pracovnú príležitosť, no ponúkala sa tiež šanca preniesť svoje skúsenosti a pracovať so ženami, ktoré vnímali ako ohrozené a slabo si uvedomujúce rodovú/genderovú identitu, okolo ktorej by sa mali združiť. Zároveň však (mnohé) neboli schopné citlivejšieho etnografického prístupu, keď by nechali samotné kategórie vynárať sa z terénu. Havelková (1993) situáciu popisuje veľmi diplomaticky a zmierlivo, keď označuje tzv. Západný feminizmus za zdroj inšpirácie a obohatenia znalostného aj osobného rozvoja. Zároveň však poznamenáva, že zoznámenie sa s týmito zdrojmi a čerpanie z nich predpokladá, že „prekonáme kultúrnu izoláciu a rozvineme príslušné disciplíny, čo je primárne *otázkou času*“ (1993: 62 [kurzíva Z. K.]).

Podobne aj Juráňová (2009: 22–23) nabáda k dobiehaniu zameškaného a pravdepodobne má na mysli pretrhnutú niť záujmu o rodové/genderové politiky aj feministické teórie zo Západu.¹⁷ Šiklová (1993) formuluje požiadavku, ba dokonca prosbu: „*Dajte nám čas*

¹⁷ Havelková upozorňuje na diskusiu, ktorú vyvolalo vydanie *Druhého pohlavia* Simone de Beauvoir, klasičky Západného feminizmu inšpirovanej existenciálnou filozofiou, štrukturalizmom a marxizmom; debata prebehla v roku 1967 na stránkach Lidových novin a Havelková ju prisudzuje vplyvu atmosféry Pražského jara (2011: 93). Možné porovnanie sa ponúka s vydaním *Pani Dallowayovej*, modernistického románu Virginie Woolfovej, ktorý vychádza v 1976 v bratislavskom nakladateľstve Smena v „edícii svetovej prózy o ženách a pre ženy“ v ružovej obálke (s ilustráciami Jany

na sebaobjavovanie. Potom budeme môcť byť vám partnerkami v dialógu a v hnutí“ (Šiklová 1997: 81 [kurziva Z. K.]). Viaceré teoretičky teda videli potrebu tzv. Západného feminizmu *odloženú* do budúcnosti a to jednak v prípade, že sa životný štandard priblíži tomu Západnému a teda relevancia feminizmu akosi vyplynie z okolností (Kiczková a Farkašová 1993; Šiklová 1993), prípadne sa ženy budú rodovo identifikovať na základe spoločných problémov, ktoré zmeny priniesli, ako komodifikácia ženského tela alebo zvýšená nezamestnanosť (Drakulić 1992). „Misia“ feminizmu sa tu z časti vníma ako akási poistka nastávajúceho poriadku, ktorý má tendenciu slepo produkovať zisk, bez ohľadu na prekérne existencie či hranice etiky. Parafrázujúc Slavenku Drakulić: *niet kapitalizmu bez feminizmu*.

Dôležité je všimnúť si tiež, ako však takýto *odložený feminizmus* zároveň podlieha ideológii transformácie a predpokladá Imaginárny Západ¹⁸ ako cieľ transformačnej cesty, ktorá mala pre určité diskurzy pestované v krajinách strednej Európy aj špecifickú hodnotu *návratu*. Kodíčková hovorí o konštrukte Západu, ktorý sa zakladá na „ideálnej, vskutku utopickej spoločnosti“ (2002: 79).¹⁹ Prechod do tejto spoločnosti potreboval zhovievavú pomoc aj pozorné ucho. „Prosím, tolerujte našu odlišnosť. Dajte nám čas a priestor,“ hovorí Šiklová (1997: 81).

Stratégiu prihovárania sa imaginárnemu publiku si niektoré autorky osvojili pokračujúc v šľapajach disidentských diskurzov. Kiossev (1999) ukazuje, ako si stredoeurópski opoziční intelektuáli zvykli obracať sa k tzv. Západu, volať ho za svedka, prezentovať sa pred ním s ponosami. Transformačné diskurzy ďalej ťažili z tohto nastavenia elit aj verejnosti, zo snahy obstať a začleniť sa, *normalizovať sa* (Kiossev 2007; Vasilescu 2007). V takomto nastavení je kritika a konflikt vylúčená a jediným riešením zostáva, ako sa zdá pri pohľade naspäť, žiadať čas a zhovievavosť s inakosťou, ktorá v zásade musí (nevyhnutne) byť prekonaná.

Želibskej, ktorej tvorba bola zčasti inšpirovaná feminizmom, ako ukázala jej retrospektíva v bratislavskej SNG v roku 2012), no štylizovaný ako čítanie pre ženy. Otvára sa otázka, ako boli koncipované produkty Západného feminizmu a ako zapadali do rodového poriadku neskorého socializmu, ktorý zvykne vnímať aj na základe kritik emigrantskej vlny teoretičiek ako stagnujúci a odkláňajúci sa od progresívnych politík emancipácie ku konzervatívnejšej verzii patriarchátu.

¹⁸ Požičiavam si Yurchakov (2006) koncept Imaginárneho Západu („Imaginary West“), ktorý anekdoticky mapuje a dokladá na príkladoch z ruskej popkultúry 80. rokov a ktorý sa v závanoch ťahal obdobím transformácie.

¹⁹ Takto Kodíčková charakterizuje Imaginárny Západ: „Funguje zde parlamentní demokracie (kde voliči zodpovedně sledují politické dění, politické strany i politici naslouchají občanům, doopravdy je reprezentují a věcně řeší nastalé problémy); zodpovědná vláda dbá o obecné blaho, které je vždy definovatelné a vyjednatelné; hospodářství prosperuje a nepotřebuje státní zásahy; všichni občané jsou si rovni, požívají svobody ve všech podobách, kterou ovšem nezneužívají, protože jsou zodpovědní k sobě i ostatním; média a věda jsou objektivní, nezaujaté a neúplatné; funkční byrokracie a minimální stát nemají sklon se rozpinat. To vše se připisuje západním, civilizovaným, vyspělým společnostem a mezinárodním institucím, jejichž názory a rady jsou v důsledku takové vyspělosti pro nás závazné.“ (Kodíčková 2002: 79)

Východ–Západ: dialóg bez konfliktu?

Ghodsee a Cerwonka predpokladali, že nové interdisciplinárne programy vrátane rodových/genderových štúdií a mimovládne organizácie pridružujúce rodové/genderové aspekty k agende ľudských práv a demokratizácie účinne odvedli pozornosť od kategórie triedy a ponúkli spoločenským vedcom/vedkyniam a aktivistom/aktivistkám *nové čtení sveta*, novú paradigmu, cez ktorú možno formulovať problémy hodné výskumu a politik. Podľa Ghodsee (2004: 728) importovaný tzv. Západný feminizmus „hľadá spôsoby nápravy najhorších prečinov patriarchátu, no zároveň nikdy nespochybňuje sociálne a ekonomické vzťahy, na ktorých patriarchát stojí“. Rod sa tak stáva prierezovou kategóriou predpokladajúcou univerzálnu nevýhodu žien.²⁰

Kategória triedy sa však celkom nevytratila; zmuťovala a primkla sa k debate o znevýhodnenom Východe a privilegovanom Západe. Charakteristikou mytológie Západu ako dedičstva rozdeleného sveta je široko zdieľaná predstava západného blahobytu oproti východnému nedostatku. Trieda tak stráca pôvodnú analytickú silu a postsocialistická populácia ako taká sa stáva *chudobným príbuzným Západu*.²¹

Takýto postoj možno vystopovať na príkladoch viacerých formulácií z pera „našich“ feministiek. Napríklad Šmausová (2011 [2006]: 205 [kurzíva Z. K.]) poznamenáva na margo odlišností tzv. Západného feminizmu, že „české ženy stěží měly čas na reflexivní sebeuvědomování se v terapeutických a teoretických skupinách, na čtení alternativních feministických časopisů apod.“. Západné ženy sú tu vykreslené ako materiálne zabezpečené meštiacky, pre ktoré je feminizmus nástrojom k sebaspytovaniu a upevňovaniu individuality oslobodenej z patriarchálneho referenčného rámca. S nadsázkou sa takto poňatý meštiacky feminizmus podobá krúžkom jogy či sedeniam u psychoanalytika.

Podobne Kiczková a Farkašová (1993: 93) prepokladajú individualizáciu (*self-advancement*) žien, ktorým má feminizmus pomôcť v prerode od ženy určenej vzťahmi k druhým k samostatnej bytosti, ktorá rozhoduje o svojich vzťahoch. Používajú tu figúru starej matky, ktorá je charakterizovaná žitím pre vnúťatá, jej čas jej nepatrí, žiadne aktivity nesmerujú len k nej samotnej. Dávajú ju do protikladu so západnou staršou ženou-turistkou, ktorá trávi svoj zvyšný čas objavovaním sveta. Bezpochyby sa tu tzv. Západniarka stáva rovnako stereotypnou figúrou ako „šede oděné strašidlo vláčející tašky potravin podél zdi paneláku“ (Šmejkalová 1998: 16), ktoré si vytvorila fantázia zmrazená studenou vojnou.

Obraz privilegovaných meštiackov sa prenáša aj na samotné Západné feministky, a to napríklad aj v Drakuličovej anekdotickom *Liste zo Spojených štátov* (1992), v ktorom ostro

²⁰ Opäť Ghodsee (2004: 736) ponúka provokatívne zistenie, že štúdie sledujúce výlučne kategóriu rodu skresľovali údaje o transformácii tým, že predpokladali, že ženy budú jej obeťami. Ukázalo sa však, že to, či zvládli systémový predchod a nakoľko dokázali pre seba získať výhody, bolo viac otázkou triedy než rodu a dokonca častokrát mali ženy výhodu nad mužmi vďaka vyššej flexibilitě, vzdelaniu a iným faktorom.

²¹ Najjasnejšie takáto rétorika zaznieva napr. v textoch Slavenky Drakulić, ktorá s obľubou tematizovala ošumelosť a trápnosť postsocialistických realít oproti Západným scenériam reprezentovaným napríklad košíkom jahôd, ktorý možno na Manhattane zakúpiť aj uprostred treskúcej newyorskej zimy – podobnosť s rozprávkou o Dvanástich mesiačikoch je možno náhodná, no dalo by sa hovoriť o spoliehaní sa na kultúrne mémy.

odpovedá na požiadavku americkej akademičky, aby prispela do antológie o postsocialistických ženách. Drakulić si predstavuje autorku listu takto:

[Americká akademička] sa ma pýta na diskusiu o *esencializme v Juhoslávii* sediac vo svojej pracovni na univerzite, za chrbtom polička plná kníh o marxizme, feminizme alebo kritickej teórii. Viem si ju dobre predstaviť: má na sebe obnosené džínsy a móдне tričko, zastrihnuté čierne vlasy, vyzerá mladšie, než naozaj je (aerobik a makrobiotická strava), sedí za počítačom a ťuká tento list, tieto slová, ktoré – keď ich čítam v záhrebskej električke o desať dní neskôr – znejú tak absurdne, že sa pri nich musím smiať, akoby som čítala nejaké dobré správy. (Drakulić 1992: 127 [kurziva v origináli])

Jej rozčúlenie vychádza jednak z uvedomenia si, že napriek súnáležitosti s novou analytickou kategóriou Východných žien (ktorej hovorkyňou by mala byť), v procese formulovania poznania o tejto skupine má len vedľajšiu rolu. „Strávila pár týždňov v Berlíne,‘ pomyslela som si čítajúc [list] v električke, ‚a zrazu robí antológiu!‘ Aké je to pre ňu ľahké; dokonca už má vydavateľa“ (Drakulić 1992: 126).

Americká akademička je znázornená ako *chic* žena, ktorá má *svoju izbu* (v zmysle Woolfovej vlastnej izby ako priestoru a času na štúdium a tvorivú prácu), má kontrolu nad svojím vzhľadom – je to možno aj práca, ktorá ju udržuje sviežu a v pohybe, podobne ako cvičenie a zdravá strava (opäť sa tu v istom zmysle opakuje motív, že feminizmus je prácou na sebe, napomáha uvedomelej individualizácii žien). Kým táto Západná žena sa voľne pohybuje po svete a zakrešuje neprebádané miesta na znalostnú mapu, určuje im mená (kategória „Východné ženy“) a rozdeľuje úlohy lokálnym výskumným silám, Drakulić nezostáva iné, než jedovať sa v mestskej doprave, možno na ceste medzi úradom a domácnosťou, v šatách z nepredajných kolekcií, ktoré putovali na Východ, a príliš výrazne našminkovaná (ako ju upozornili jej západné sestry).

Obraz chorvátskej esejistky a spisovateľky som dotvorila na základe jej ďalších esejí (Drakulić 1992, 1993, 1996), no mohol by nám napomôcť vcítiť sa do naznačenej kritickej pozície raných feministiek, ktoré prijali kategóriu rodu/genderu a pracovali s ňou, identifikovali sa na jej základe. Tak, ako spomínané tzv. farebné ženy alebo teoretičky postkolonializmu reagujúce na „*export* feminizmu do nezápadného sveta prostredníctvom rozvojové pomoci a post-koloniálnej demokratizace“ (Kodičková 2002: 74 [kurziva v origináli]), ani tzv. Východné feministky nemohli celkom uniknúť kategóriam, ktoré predostreli tzv. Západné feministky. Mohli zaujať rozličné postoje od odmietnutia, skepse a kritiky až k nadšenej sebaidentifikácii (viď Chřibková a kol. 1999; Cviková a Juráňová 2009a).

Nemali však motiváciu podobnú postkoloniálnej kritike, aby sa pokúšali odrezat' od kategórií, ktoré sú na ne uvalené (vo význame *delinking* ako spôsobu vyviaznutia z diskurzívnej kolonizácie [Mignolo 2007]). Častokrát naopak vnímali kategóriu rodu ako zmysluplný spôsob sebaidentifikácie a kritického postoja voči diskurzom nacionalizmu, divokému kapitalizmu či pozostatkom socializmu (Cviková a Juráňová 2009a: 17).

Praktikovanie feminizmu – študovanie textov, zúčastňovanie sa konferencií, organizovanie prednášok a workshopov, uchádzanie sa o grantovú podporu, budovanie knižníc či stavenie sylabov, komponovanie učebníc a mapovanie ženských hlasov, kampane proti násiliu na ženách či materské centrá – to všetko muselo byť bezpochyby pociťované ako skutočná

účasť na budovaní občianskej (no nie nutne spravodlivejšej) spoločnosti, aktívna výstavba ženského politického subjektu, sietí solidarity aj sebarozvoj. Síce sa k tomuto subjektu ženy nehlásili masovo, no určitej skupine idea zdieľaného ženstva ponúkla umeleckú inšpiráciu, intelektuálne zdroje alebo/a prácu posvätenú väčším naratívom.

Cesta prenosu ideí od elít k širšiemu povedomiu tak zodpovedá forme vytvárania občianskej spoločnosti v krajinách strednej a východnej Európy. Napríklad podľa Ioany Cirstocea (2009: 2) rumunské intelektuálne kruhy napriek nezájmu širšej verejnosti formulovali potrebu feministických myšlienok ako „súčasti širšej filozofie post-komunistickej transformácie videnej ako moment historickej modernizácie a ako možnosti reorganizovať spoločnosť a spochybniť tak rodové vzťahy a nanovo premyslieť spoločenské úlohy žien“.

Politický subjekt sa nevyvíja zdola, aby naliehal a vyjednával svoje práva a menil pravidlá hry, ale je prenášaný osvetou, naučený, osvojený a stotožňovaný so zavádzaním nových poriadkov. Takáto cesta zhora nadol nie je v hrubých rysoch nepodobná socialistickej emancipácii (samotné porovnanie ju nijako nezabavuje legitimacy). Žiada sa tu možno dôslednejšie preskúmanie týchto emancipačných programov nie v zvyčajnej nezmieriteľnej opozícii, ale v komparatívnom rámci.

Záverom

Biele miesto, ktoré som sa snažila v tomto článku diskutovať na základe dvoch identifikovaných kritických línií, som symbolicky nazvala *čakaním na „našu“ Mohanty*. Figúra feministickej postkoloniálnej teoretičky zosobňuje túžbu kritických feministických hlasov v regióne CEE po svojbytnom konceptuálnom aparáte a originálnom príspevku, ktorý by otriasol feministickou teóriou tak, ako sa to v 80. rokoch podarilo práve postkoloniálnym teoretičkám.

Zároveň takéto pranie vždy a znovu naráža na vysvetlenia, prečo rané postsocialistické feministky napriek nezanedbateľnému kritickému potenciálu nemohli túto objednávku vyplniť. Kodíčková a Kampichler používajú vo svojich kritikách raného postsocialistického feminizmu (so zameraním na Česko v kontexte CEE) práve Mohanty ako kritické východisko, cez ktoré pomenávajú neduhy a nemožnosti vtedajších teoretických prístupov.

Snažila som sa pokračovať v ich kritickej línii a zároveň ju napojiť na feministické hľadiská mapujúce širší kontext prenosu a inštitucionalizácie feministických myšlienok v regióne CEE. Jednak som chcela výrazne upozorniť na transformačné ideológie, ktoré sa otláčili v prácach raných feministiek, ale zároveň som nástojila na prístupe, ktorý by nezmažal ich energiu a úsilie pod tiažou novopoložených hegemonných štruktúr a tendencií.

Zároveň som ponúkla niekoľko možných zdrojov ďalšieho výskumného záujmu. V návaznosti na Mahmood, Watson a Loutfi totiž verím, že skúmanie problematiky prítomnosti tzv. Západného feminizmu v postsocialistickom priestore potenciálne otvára sériu nepohodlných, no rozhodne podnetných otázok o politickej identite/identitách feministického projektu. Problematický nie je samotný projekt, ale zneviditeľňovanie určitých „samozrejmostí“, na ktorých stavia vo svojich zjednodušených a preskriptívnych formách.

Literatúra

- ABU-LUGHOD, Lila. The romance of resistance: Tracing transformations of power through Bedouin women. *American Ethnologist*, 1990, roč. 17, č. 1, s. 41–55. ISSN 1548-1425.
- ABU-LUGHOD, Lila. *Do Muslim Women Really Need Saving?* [online]. 2002 [cit. 16. 1. 2014]. Dostupné z: <http://www.smi.uib.no/seminars/Pensum/Abu-Lughod.pdf>.
- BLAGOJEVIĆ, Marina. Migrating Gender Scholar: Epistemic and Other Consequences. *Migrating Feminisms Conference*. 26.–27. ledna 2006, Budapešť.
- BUDEN, Boris. *Konec postkomunismu: Od společnosti bez naděje k naději bez společnosti*. Praha: Rybka publishers, 2013. ISBN 9788087067703.
- CERWONKA, Allaine. Higher Education ‘Reform’, Hegemony, and Neo-Cold War Ideology: Lessons from Eastern Europe. *Cultural Studies*, 2009, roč. 23, č. 2–3, s. 720–735. ISSN 0950-2386.
- CÎRSTOCEA, Ioana. Sociology of a new field of knowledge: Gender studies in postcommunist Eastern Europe. *GSPE Working Papers* [online]. 2009 [cit. 16. 1. 2014]. Dostupné z: <http://prisme.u-strasbg.fr/workingpapers/WPCirstocea.pdf>.
- CVIKOVÁ, Jana a Jana JURÁŇOVÁ. Feminisms for Beginners. Aspects of the Origins of Gender Discourse in Slovakia. In *Gender Issues 2009: Gender Equality Discourse in Times of Transformation, 1989-2009. The Czech Republic, Poland, Slovakia and Ukraine*. Warsaw: Heinrich Böll Foundation Regional Office, 2009a, s. 79–127. ISBN 978-83-61340-48-5.
- CVIKOVÁ, Jana a Jana JURÁŇOVÁ. *Feminizmy pre začiatovníčky: Aspekty zrodu rodového diskurzu na Slovensku*. Bratislava: Aspekt, 2009b. ISBN 9788085549850.
- DRAKULIĆ, Slavenka. A Letter from the United States – The Critical Theory Approach. In DRAKULIĆ, Slavenka (ed.). *How we survived Communism and even laughed*. London: Vintage Books, 1992, s. 123–132. ISBN 0099265710.
- DRAKULIĆ, Slavenka. *The Balkan express: fragments from the other side of war*. London: Hutchinson, 1993. ISBN 0091775272.
- DRAKULIĆ, Slavenka. *Café Europa: life after communism*. London: Abacus, 1996. ISBN 0349107297.
- EINHORN, Barbara. *Cinderella goes to market: Citizenship, gender and women’s movements in East Central Europe*. New York: Verso, 1993. ISBN 0860916154.
- FODOR, Éva. Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 1997, roč. 11, č. 3, s. 470–500. ISSN 0888-3254.
- FRASER, Nancy. Feminism, capitalism and the cunning of history. *New Left Review*, 2009, roč. 56, č. 3–4, s. 97–117. ISSN 0028-6060.
- FUNK, Nanette. Introduction. In FUNK, Nanette a Magda MUELLER (eds.). *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge, 1993, s. 1–14. ISBN 0415904781.
- GAL, Susan a Gail KLIGMAN. *The politics of gender after socialism: A comparative-historical essay*. Princeton (NJ): Princeton University Press, 2000. ISBN 0691048932.
- GANDHI, Leela. *Postcolonial theory: A critical introduction*. New York: Columbia University Press, 1998. ISBN 0231112726.
- Gender Issues 2009: Gender Equality Discourse in Times of Transformation, 1989–2009. The Czech Republic, Poland, Slovakia and Ukraine*. 2009. Warsaw: Heinrich Böll Foundation Regional Office. ISBN 978-83-61340-48-5.
- GHODSEE, Kristen. Feminism-by-Design: Emerging Capitalisms, Cultural Feminism, and Women’s Nongovernmental Organizations in Postsocialist Eastern Europe. *Signs*, 2004, roč. 29, č. 3, s. 727–753. ISSN 0097-9740.
- HAVELKOVÁ, Hana. A few prefeminist thoughts. In FUNK, Nanette a Magda MUELLER (eds.). *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge, 1993, s. 62–73. ISBN 0415904781.

- HAVELKOVÁ, Hana. Mezi pragmatismem a ideologií – obrana socialisticky emancipovaného ženství. In OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (ed.). *Tvrdošíjnost myšlenky: Od feministické kriminologie k teorii genderu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2011, s. 87–101. ISBN 8074190439.
- HAVELKOVÁ, Hana a Libora OATES-INDRUCHOVÁ. *The Politics of gender culture under state socialism: An expropriated voice*. London: Routledge, 2014. ISBN 978-0-415-72083-0.
- HEWITT, Nancy A. Feminist frequencies: Regenerating the wave metaphor. *Feminist Studies*, 2012, roč. 38, č. 3, s. 658–680. ISSN 2153-3873.
- HOLMES, Leslie. *Post-communism: An Introduction*. Cambridge: Polity Press, 1997. ISBN 074561311X.
- CHŘIBKOVÁ, Marie, Josef CHUCHMA a Eva KLIMENTOVÁ (eds.). *Nové čtení světa: Feminismus devadesátých let českýma očima*. Praha: One Woman Press, 1999. ISBN 809024436X.
- JAQUETTE, Jane a Sharon WOLCHIK. *Women and Democracy: Latin America and Central and Eastern Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998. ISBN 0801858372.
- KAMPICHLER, Martina. Za hranice feministických diskusí mezi Východem a Západem. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 2012, roč. 13, č. 2, s. 4–17. ISSN 1213-0028.
- KARAM, Azza M. Islamisms and feminism in Egypt: Three generations of women's perspectives. In BACHETTA, Paola a Margaret POWER (eds.). *Right-wing women: From conservatives to extremists around the world*. New York: Routledge, 2002, s. 225–244. ISBN 0415927781.
- KEPPOVÁ, Zuzana. Po stopách „marxizmu v sukni“: Ku genealogii rodového diskurzu u nás a k jeho antifeministickým protihlasom. *Glosolália*, 2013, roč. 2, č. 4, s. 15–20. ISSN 1338-7146.
- KICZKOVÁ, Zuzana a Etela FARKAŠOVÁ. The emancipation of women: A concept that failed. In FUNK, Nanette a Magda MUELLER (eds.). *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge, 1993, s. 84–94. ISBN 0415904781.
- KIOSSEV, Alexander. Notes on self-colonizing cultures. In PEJIĆ, Bojana a David ELLIOT (eds.). *After the Wall: Art and Culture in Post-Communist Europe*. Stockholm: Moderna Museet, 1999, s. 114–177. ISBN 9171006060.
- KIOSSEV, Alexander. *The oxymoron of normality* [online]. 2008 [cit. 16. 3. 2014]. Dostupné z: <http://www.eurozine.com/articles/2008-01-04-kiossev-en.html>.
- KODÍČKOVÁ, Tereza. Co je nám do třetího světa aneb zpráva o analýze českých akademických genderových textů. *Sborník prací Fakulty sociálních studií MU. Sociální studia*, 2002, č. 7, s. 69–87. ISSN 1214-813X.
- KOMÁREK, Stanislav. *Muž jako evoluční inovace: Eseje o maskulinitě, její etologii, životních strategiích a proměnách*. Praha: Academia, 2012. ISBN 134108.
- LOUTFI, Anna. Politics and Hegemony in the Historiography of Women's Movements (Nineteenth and Twentieth Centuries): A Call for New Debates. In GEHMACHER, Johanna a Natascha VITTORELLI (eds.). *Wie Frauenbewegung geschrieben wird. Historiographie, Dokumentation, Stellungnahmen, Bibliographien*. Vienna: Löcker Verlag, 2009, s. 81–102. ISBN 978-3-85409-521-7.
- MAHMOOD, Saba. *Politics of piety: The islamic revival and the feminist subject*. Princeton: Princeton University Press, 2005. ISBN 0691086958.
- MIGNOLO, Walter D. Delinking: The rhetoric of modernity, the logic of coloniality and the grammar of de-coloniality. *Cultural Studies*. 2007, roč. 21, č. 2, s. 449–514. ISSN 0950-2386.
- MOHANTY, Chandra T. Under western eyes: Feminist scholarship and colonial discourses. *boundary 2*, 1984, roč. 12/13, č. 3/1, s. 333–358. ISSN 0190-3659. Dostupné z: <http://blog.lib.umn.edu/raim0007/RaeSpot/under%20wstrn%20eyes.pdf>.
- MOHANTY, Chandra T. *Feminism without borders: decolonizing theory, practicing solidarity*. Durham: Duke University Press, 2003. ISBN 0822330210.
- NYKLOVÁ, Blanka. Krajinou českého feminismu. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 2013, roč. 14, č. 1, s. 52–63. ISSN 1213-0028.

- OFFEN, Karen. How and why the analogy of marriage with slavery provided the springboard for women's rights in France, 1640–1848. In SKLAR, Kathryn K. a James B. STEWART (eds.). *Women's rights and transatlantic antislavery in the era of emancipation*. New Haven: Yale University Press, 2007, s. 57–81. ISBN 9780300115932.
- SLAVOVA, Kornelia. Looking at Western feminisms through the double lens of Eastern Europe and the Third World. In LUKIĆ, Jasmina, Joanna REGULSKA a Darja ZAVIRŠEK (eds.). *Women and Citizenship in Central and Eastern Europe*. Aldershot: Ashgate, 2006, s. 245–265. ISBN 9780754646624.
- SPIVAK, Gayatri C. Can the subaltern speak? In NELSON, Cary a Lawrence GROSSBERG (eds.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. London: Macmillan, 1988, s. 271–314. ISBN 0-252-01401-4.
- STARK, David. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 1992, roč. 6, č. 1, s. 17–54. ISSN 0888-3254.
- ŠIKLOVÁ, Jiřina. Are women in Central and Eastern Europe conservative? In FUNK, Nanette a Magda MUELLER (eds.). *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge, 1993, s. 74–83. ISBN 0415904781.
- ŠIKLOVÁ, Jiřina. McDonald's, Terminators, Coca Cola Ads – and Feminism? Imports from the West. In RENNE, Tanya (ed.). *Ana's Land: Sisterhood in Eastern Europe*. Boulder (CO): Westview Press, 1997, s. 76–81. ISBN 0813328314.
- ŠMAUSOVÁ, Gerlinda. Proti tvrdošijné představě o ontické povaze gender a pohlaví. *Sborník prací Fakulty sociálních studií MU. Sociální studia*, 2002, č. 7, s. 15–27. ISSN 1214-813X.
- ŠMAUSOVÁ, Gerlinda. Emancipace, socialismus a feminismus. In OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (ed.). *Tvrdošijnost myšlenky: Od feministické kriminologie k teorii genderu*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2011, s. 195–206. ISBN 8074190439.
- ŠMEJKALOVÁ, Jiřina. On the Road: Smuggling Feminism Across the Post-Iron Curtain. In FEISCHMIDT, Margit, Enikő MAGYARI-VINCZE a Violetta ZENTAI (eds.). *Women and Men in East European Transition*. Cluj-Napoca: Editura Fundatiei Pentru Studii Europene, 1997, s. 25–32. ISBN 9739826849.
- ŠMEJKALOVÁ, Jiřina. Strašidlo feminismu v českém „porevolučním“ tisku: úvaha, doufejme, historická. In HAVELKOVÁ, Hana a Mírek VODRÁŽKA (eds.). *Žena a muž v médiích*. Praha: Nadace Gender Studies, 1998, s. 16–18. ISBN 80-902367-2-3.
- TODOROVA, Maria. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997. ISBN 0195387864.
- VASILESCU, Mircea. Normality or normalities? From one transition to the next. *Eurozine* [online]. 2008 [cit. 16. 3. 2014]. Dostupné z: <http://www.eurozine.com/articles/2007-10-04-vasilescu-en.html>.
- WAGNEROVÁ, Alena. *České ženy na cestě od reálného socialismu k reálnému kapitalismu*. In CHRIBKOVÁ, Marie, Josef CHUCHMA a Eva Klimentová (eds.). *Nové čtení světa: Feminismus devadesátých let českýma očima*. Praha: One Woman Press, 1999, s. 80–90. ISBN 809024436X.
- WATSON, Peggy. Eastern Europe's silent revolution: gender. *Sociology*, 1993, roč. 27, č. 3, s. 471–487. ISSN 0038-0385.
- WATSON, Peggy. Rethinking transition, globalism, gender and class. *International Feminist Journal of Politics*, 2000, roč. 2, č. 2, s. 186–213. ISSN 1461-6742.
- WÖHRER, Veronika. The tradition of literature within slovak women's organisations and gender studies. [online]. *TRANS. Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 2005, č. 14. ISSN 1560-182X. [cit. 16. 3. 2014]. Dostupné z: <http://www.inst.at/trans/14Nr/woehrer14.htm>.
- YURCHAK, Alexei. *Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation*. Princeton (NJ): Princeton University Press, 2006. ISBN 0691121176.

ZEZULOVÁ, Jana. Feministické výskumné programy v koncepcii Sandry Harding. In KICZKOVÁ Zuzana a Mariana SZAPUOVÁ (eds.). *Rodové štúdiá: Súčasné diskusie, problémy a perspektívy*. Bratislava: Centrum rodových štúdií, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, 2011, s. 350–362. ISBN 978-80-223-2934-7.

ZIMMERMANN, Susan. The Institutionalization of Women and Gender Studies in Higher Education in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union: Asymmetric Politics and the Regional-Transnational Configuration. *East-Central Europe*, 2007, roč. 33, č. 1–2, s. 131–160. ISSN 0094-3037.

Autorka

Zuzana Kepplová je postdoktorandkou na Fakulte sociálnych štúdií Masarykovej univerzity v Brně, publicistkou a autorkou. Vyučuje kurzy na pomedzí rodových a kultúrnych štúdií. Zaujíma ju, ako pojmy subkultúr, mládeže a populárnej kultúry formovala studená vojna a akú úlohu zohrali počas transformácie. Zaoberá sa tiež miestom tzv. nových disciplín vo formovaní spoločenských diskurzov a znalostných kánonov.

Kontakt: kepplova@mail.muni.cz